

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ НАВЧАННЯ

Кваліфікаційна робота

УКРАЇНСЬКА ШЛЯХТА В ЛІВОНСЬКІЙ ВІЙНІ

*Здобувач освітнього ступеня – магістр,
Спеціальності – 032. «Історія та археологія»
Денної форми навчання*

**Ілюкова Ангеліна Сергіївна,
здобувачка
освітнього ступеня «магістр»**

**Синяк Степан Леонідович,
науковий керівник,
кандидат історичних наук, доцент**

Рівне 2025

АНОТАЦІЯ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ

Ілюкова А.С. Українська шляхта в Лівонській війні\ Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістр. Рівне: РДГУ, 2025. 87 с.

Науковий керівник: Синяк С.Л., к.і.н., доцент.

Актуальність теми зумовлена тим, що дана тематика не є достатньо розкрита в історичній науці, що пов'язано з необхідністю систематизації матеріалу по даній темі, залучення до наукового обігу неопублікованих архівних джерел.

Об'єктом дослідження є Лівонська війна, а **предметом** дослідження є участь в ній української шляхти.

Метою даного дослідження є розкрити участь українського шляхетства в Лівонській війні у війську Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої.

У роботі всебічно досліджено мобілізаційні процеси української шляхти на Лівонську війну, а також проаналізовано основні етапи участі української шляхти у військових діях. Встановлено, що серед великої кількості досліджень соціальних верств періоду XVI століття, дуже мало праць присвячено українській шляхті. Коли її еволюція, економічне та політичне становище в державі в тій чи іншій мірі представлені в літературі, то військова діяльність шляхти, тобто участь в війнах являє собою «білу пляму» в українській історіографії.

Ключові слова: Лівонська війна, шляхта, магнатарія, Сигізмунд Август, Роман Сангушко, Костянтин Острозький, Михайло Вишневецький.

ANNOTATION OF THE MASTER'S THESIS

Ilyukova, A.S. Ukrainian nobility in the Livonian War. Qualification Thesis for the Master's Degree. Rivne: RSHU, 2025. 87 p.

Scientific supervisor: Syniak S.L., Ph.D. in History, Associate Professor.

The relevance of the topic is due to the fact that this subject has not been sufficiently explored in historical science, which is associated with the need to systematize material on this topic and to introduce unpublished archival sources into scientific circulation.

The object of the study is the Livonian War, and the subject of the study is the participation of the Ukrainian nobility in it.

The purpose of this study is to reveal the participation of the Ukrainian nobility in the Livonian War in the army of the Grand Duchy of Lithuania, and later the Polish-Lithuanian Commonwealth.

The work comprehensively examines the mobilization processes of the Ukrainian nobility for the Livonian War and analyzes the main stages of the Ukrainian nobility's participation in military operations. It has been established that among the large number of studies of social strata in the 16th century, very few works are devoted to the Ukrainian nobility. While its evolution and economic and political position in the state are represented in literature to one degree or another, the military activities of the nobility, i.e., its participation in wars, represent a "blank spot" in Ukrainian historiography.

Keywords: Livonian War, nobility, magnates, Sigismund Augustus, Roman Sanguszko, Konstanty Ostrogski, Michał Wiśniowiecki.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	8
1.1. Історіографія проблеми	8
1.2. Джерельна база дослідження	12
РОЗДІЛ 2. МОБІЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ НА ЛІВОНСЬКУ ВІЙНУ	18
2.1. Мобілізація шляхти на початку та в середині 60-х років.....	18
2.2. Мобілізаційний процес в другій половині 70-х років.....	26
РОЗДІЛ 3. УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ У ВІЙСЬКОВИХ ДІЯХ	33
3.1. Українська шляхта в військових діях в 60-х роках.....	33
3.2. Українська шляхта в військових діях на завершальному етапі.....	40
РОЗДІЛ 4. ЗАГОНИ МАГНАТІВ ТА КОЗАКУЮЧА ШЛЯХТА В ЛІВОНСЬКІЙ ВІЙНІ	54
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	77
ДОДАТКИ	82

ВСТУП

Серед великої кількості досліджень соціальних верств періоду XVI століття, дуже мало праць присвячено українській шляхті. Коли її еволюція, економічне та політичне становище в державі в тій чи іншій мірі представлені в літературі, то військова діяльність шляхти, тобто участь в війнах являє собою «білу пляму» в українській історіографії. Щоб хоч трохи заповнити цю «прогалину», спробуємо охарактеризувати діяльність українського шляхетства в одній з воєн яку вела Річ Посполита на середину XVI століття – в Лівонській війні.

Лівонська війна (в польській історіографії *inflanska wojna 1558-1582*) – війна московської держави з Лівонським орденом, Річчю Посполитою і Швецією за вихід до Балтійського моря. Військові дії розпочались в січні 1558 року, і вже на літо того ж року було захоплено Нарву та Дерпт. Тоді в лютому 1559 року Лівонський орден перейшов під протекторат Сигізмунда Августа, що означало вступ у війну Великого князівства Литовського. З початком 60-х років військові дії розпочалися з новою силою. В 1563 році московські війська на чолі з Іваном Грозним зайняли Полоцьк. Однак в 1564 році вони потерпіли ряд поразок від литовського війська. Але друга половина 60-х років характеризується невеликою кількістю військових дій, оскільки даний період активно пройшов у пошуках союзників. В 70-х роках XVI століття ускладнилась міжнародна ситуація для московської держави (об'єднання Польщі та Литви за Люблінською унією 1569 року, вторгнення кримських татар, виступ проти московської держави Швеції), що підірвало військову міць країни. В другій половині 70-х років, з обранням Стефана Баторія на польський престол, розпочинається невдалий для московської держави етап Лівонської війни. Війська Речі Посполитої перейшли в наступ, зайняли Полоцьк в 1579 році, Великі Луки в 1580, але облога Пскова в 1581 році пройшла невдало. В 1581 році шведи зайняли Нарву і майже все узбережжя Прибалтики. В 1582 році в Ямі Запольському між московською

державою і Річчю Посполитою було підписано на 10 років перемир'я, за яким московська держава відмовлялась від Лівонії і Полоцька, але отримувала назад захоплені Баторієм московські землі. За Плюсським перемир'ям 1583 року зі Швецією, московська держава зберегла вихід до Балтійського моря, але міста Ям, Копор'є і Іван-город відійшли до Швеції.

Актуальність теми зумовлена тим, що дана тематика не є достатньо розкрита в історичній науці, що пов'язано з необхідністю систематизації матеріалу по даній темі, залучення до наукового обігу неопублікованих архівних джерел.

Метою даного дослідження є розкрити участь українського шляхетства в Лівонській війні в війську Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої.

Завданнями даного дослідження є:

- 1) З'ясувати особливості процесу мобілізації української шляхти на всіх етапах Лівонської війни;
- 2) Висвітлити участь українського шляхетства в військових діях протягом усього періоду Лівонської війни;
- 3) Охарактеризувати участь шляхти українських земель безпосередньо в магнатських загонах;
- 4) Дослідити військову діяльність української шляхти в лівонській війні в складі козацьких військових формуваннях – козакуючої шляхти.

Територіальні рамки охоплюють ті території, де безпосередньо велися військові дії: Прибалтійські землі, Білорусь, Росія, частково Україна.

Хронологічні рамки тематики охоплюють період Лівонської війни (1558-1582) роки.

Об'єктом дослідження є Лівонська війна, а предметом дослідження є участь в ній української шляхти.

Методи дослідження. Магістерська робота ґрунтується на загальних принципах наукового пізнання: історизму, об'єктивності та системності, які

передбачають з'ясування умов виникнення, розвитку й наслідків подій, явищ та процесів, а також розуміння їх причинно-наслідкового зв'язку. В процесі написання роботи застосовуються такі загальнонаукові та історичні методи дослідження: аналітичний, ретроспективний, описовий, статистичний, порівняльно-історичний та історико-хронологічний методи. Комплексне застосування різних принципів і методів дозволило оптимально мобілізувати джерела, історіографічний доробок попередників для розкриття теми та реалізації поставлених завдань.

Практичне значення дослідження полягає в можливості застосування основних положень і результатів для подальшого ґрунтовного вивчення ролі української шляхти у Лівонській війні. Фактичні матеріали та узагальнення наукової роботи можуть бути застосовані при викладанні ранньомодерної історії України у закладах вищої освіти та на уроках історії України в 8 класі в закладах загальної середньої освіти, а також у підготовці спецкурсів військової історії України.

Апробація результатів дослідження. Результати наукового дослідження було апробовано під час таких наукових конференцій:

1. Звітна наукова конференція викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти Рівненського державного гуманітарного університету, Рівне – 15 – 16 травня 2025 року. Тема виступу: «Історіографія вивчення української шляхти в Лівонській війні».
2. Подано з керівником наукову публікацію «Мобілізаційний процес української шляхти у Лівонській війні в другій половині 70-х років XVI ст.» у науковий збірник «Волинський часопис» №1.

Структура роботи і послідовність викладу матеріалу зумовлені логікою дослідження проблеми, яку, у свою чергу, визначають мета та завдання дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (65 позицій). Загальний обсяг роботи сторінок – 87 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

В українській історіографії перші праці, які в тій чи іншій мірі торкаються даної тематики, з'явилися досить пізно – в другій половині ХХ століття. Але перші ґрунтовні праці, які мають відношення до теми дослідження почали публікуватися ще в кінці ХІХ – на початку ХХ століття в зарубіжній (польській) історіографії.

Однією з перших по даній тематиці є праця польського історика К. Гурського¹ опублікована в столиці Польщі в 1892 році. В праці автор дає важливі відомості про українську шляхту під час першого походу Стефана Баторія на Полоцьк в 1579 році. Зокрема, Гурський вказує на місце збору, куди мала збиратись шляхта всіх земель до походу, згадує про загін князя Костянтина Острозького та про шляхтичів – добровольців з України, які прибули до королівського обозу під Полоцьк. У 20- роках ХХ століття в трьох містах (Львові, Варшаві та Кракові) виходять праці іншого польського історика Т. Корзона². В ній описано залучення української шляхти до війни в середині 60-х років, бій української шляхти на річці Ула в 1564 році та похід «*rapów ruskich...*» під командуванням Романа Сангушка та Григорія Ходкевича на Улу в 1567 році.

З російської історіографії цього періоду можна відзначити лише одну працю В. Новодворського³. В даному дослідженні автор зазначає про побудову коронного війська та місце в ньому української шляхти, згадує про діяльність магнатів, волинського воєводи Андрія Вишневецького та

¹ Górski K. Pierwsza wojna Rzeczypospolitej z Wielkim księstwem moskiewskim za Batorego. Warszawa, 1892. 107 s.

² Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w polsce. T 1. Epoka przedrozbiorowa. Lwów – Warszawa – Kraków, 1923. 383 s.

³ Новодворский В. Война за Ливонию между Москвой и Речью Посполитою (1570 - 1582). Санкт Петербург, 1904. 304 с.

брацлавського воєводи Януша Збараського зі своїми загонами. Проте значення такого роду дослідження непересічне, оскільки автором були використані джерельні матеріали (як документальні, так і нормативні), що показує намагання автора об'єктивно дослідити завершення Лівонської війни.

З часом вже в радянській історіографії починають з'являтися праці на дану тематику. В 1957 році виходить в світ праця В. Д. Королюка⁴, яка хоч і не згадує про українську шляхту, але на її основі можна прослідкувати сам хід Лівонської війни, що має велике значення для даного дослідження. В 60-х роках видається праця В. Голобуцького⁵, в якій автор характеризує діяльність українського козацтва під час другого походу Баторія, зазначає й про склад магнатських загонів, де підтверджує ту думку, що до їх складу входила й шляхта, а також зазначає чисельність магнатських загонів.

Крім праць, які торкаються окремо якоїсь тематики, не мале значення мають узагальнюючі праці по історії окремої країни. С. М. Соловйов⁶ у своїй праці по історії російської держави хоча нічого не згадує про діяльність української шляхти в Лівонській війні, проте надає важливу інформацію про причини, які змусили Сигізмунда Августа розпочати війну з московською державою. Чимале значення з дослідження даної тематики займають такого роду праці з історії України. Наприклад, М. Грушевський⁷ в своїй «історії» зазначає, що, крім козацтва в загоні Михайла Вишневецького, було багато місцевої шляхти. Інша праця з історії України Н. Полонської-Василенко⁸ показує початковий етап Лівонської війни за участь української шляхти, а саме зазначає про петицію від української шляхти до короля під час заколоту в литовському війську під Вітебськом в 1562 році.

⁴ Королюк В. Д. Лівонська війна. Київ: Радянська Школа, 1957. 198 с.

⁵ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.

⁶ Соловйов С.М. Історія Росії з найдавніших часів. Київ, 1965. Кн. 3. Т. 5-6. 815 с.

⁷ Грушевський М.С. Історія України – Руси. Т. 7. Київ: Наукова Думка, 1995. 528 с.

⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. Київ: Либідь, 1995. 259 с.

У другій половині ХХ століття (з 90-х років) починають з'являтися цілий ряд досліджень, які в тій чи іншій мірі стосуються Лівонської війни та участі в ній української шляхти. Н. Яковенко⁹ в своїй праці, яка вийшла друком в Києві в 1993 році, приділяє велику увагу складу магнатських та шляхетських загонів, мобілізації магнатами шляхти до своїх приватних загонів; дає відомості про поділ української шляхти в війську «по-козацьку» та «по-гусарську» і т. д. В даній праці, яка безпосередньо стосується шляхетського стану України, дослідниця приділяє увагу місцю шляхти української в війську: організація, структура, що має для даного дослідження велике значення. Через три роки на дану тематику виходить праця Ю. І. Терещенка¹⁰. В ній автор зазначає, що заколот шляхти в 1562 році в литовській армії під Вітебськом очолив волинський шляхтич Бокій. Це доводить ту думку, що ще з початком війни між Великим князівством Литовським та московською державою в литовському війську була значна частина шляхти. В цьому ж році виходить праця дослідника українського козацтва С. Леп'явка¹¹, яка стосується козацьких воєн кінця ХVІ століття. Незважаючи на такі хронологічні рамки та тематику, дана праця надає вельми цікаві відомості для нашого дослідження. Зокрема, тут розкрито козацько – шляхетські відносини в середині ХVІ століття та показано причини «козакування» української шляхти. В 1999 році виходить інша праця С. Леп'явка, яка змальовує діяльність українського козацтва у Лівонській війні. Але в ній автор дещо зазначає і про діяльність в війні української шляхти. Зокрема, саме Леп'яко говорить про козацьких ротмістрів Телицю, Борулю, Оскерка як про шляхтичів, яскраво змальовує «товариський» набір шляхти до війська за часів Стефана Баторія, згадує про

⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця ХІV до середини ХVІІ століття (Волинь і Центральна Україна). Київ: Наукова Думка, 1993. 374 с.

¹⁰ Терещенко Ю.І. Україна і Європейський світ. Нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця ХVІ століття. Київ: Перун, 1996. 498 с.

¹¹ Леп'яко С. Козацькі війни кінця ХVІ ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 289 с.; Леп'яко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1661 – 1691). Чернігів: Сіверянська думка, 1999. 216 с.

магнатів і шляхтичів-волонтерів у королівському війську. Загалом, дана праця має важливе значення в тому плані, що вперше в українській історіографії було зроблено крок в дослідженні в Лівонській війні.

Велике значення для дослідження даної тематики рядом праць має білоруська історіографія. В цьому плані певну цінність для дослідження є праця білоруського історика М. Ф. Спіридонова¹², яка стосується закріпачення селянського стану Білорусі. Незважаючи на зовсім іншу тематику і регіон дослідження, автор детально розкриває процес мобілізації (виставлення почту) до військ в 1565 та 1567 роках за даними обох переписів. Зокрема, Спіридонов розкриває принцип мобілізації васалів шляхти до магнатських загонів, поділяє магнатів на різні категорії за кількістю виставленого почту, зазначає з яких маєтностей виставлялось військо і т. д. Інший білоруський історик В. Саганович¹³, дослідник військової історії Білорусі, в своїй статті присвяченій «полоцькій війні» (періоду втрати Полоцька в 1563 році і до його відвоювання в 1579 році), хоча нічого не згадує про українську шляхту, проте він детально описує невдалу, так звану, «радишківецьку кампанію» 1567 року. Дані відомості мають велике значення, оскільки дають змогу зрозуміти причину мобілізації шляхти всіх земель (в тому числі і українських), що видно з перепису 1567 року.

З польської історіографії цього часу слід відзначити узагальнюючу працю, в якій подані факти біографії та діяльності всіх польських та литовських гетьманів і яка теж має певне відношення до даної тематики¹⁴. В ній описано перші роки війни, шляхетські заколоти, діяльність найвищого гетьмана литовського Миколи Радзивілла «Рудого» за часів Сигізмунда Августа та Стефана Баторія та його сина Криштофа Радзивілла «Перуна», в чийх військах перебувала значна кількість українського шляхетства.

¹² Спиридонов М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI вв.). Минск: «Навука і техника», 1993. 209 с.

¹³ Сагановіч Г. Полацкая война: 1563 – 1579 гг. *Адраджэньне. Гістарычны альманах. В. 1.* Мінськ, 1995. 259 с.

¹⁴ Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Warszawa: Bellona, 1995. 590 s.

Тобто, як бачимо, як українська, так і зарубіжна історіографія, крім декількох праць по Лівонській війні, є «бідною» на фактичний матеріал даної тематики. В основному, як видно з історіографічного огляду, більшість праць, які в ньому представлені, є зовсім іншої тематики (наприклад, по історії козаччини), відомості з яких про діяльність української шляхти в Лівонській війні є поверхневими. Тому для досягнення поставленої мети та завдань потребує залучення джерельних матеріалів.

1.2 Джерельна база дослідження

Широко представлена в дослідженні і джерельна база, оскільки основу дослідження становлять джерельні матеріали. За родом джерела поділяються на документальні та наративні, які яскраво представлені в дослідженні.

Документальні джерела в дослідженні представлені значною кількістю опублікованих джерел, а також архівних матеріалів. Архівні матеріали Центрального Державного Історичного Архіву міста Києва, відносяться до різних етапів Лівонської війни та участі в ній української шляхти. Архівні документи відносяться до двох фондів: архіву кременецького земського суду (фонд 22)¹⁵ і колекції документів Київської археографічної комісії (фонд 220)¹⁶. З фонду кременецького земського суду документальні відомості на дану тематику в основному відносяться до заключного етапу Лівонської війни. З них дізнаємося про мобілізацію української шляхти та магнатів про дану війну, яка проводилась звільненням від розгляду судових справ того чи іншого шляхтича або магната, якщо той вступав до війська. Колекція документів Київської археографічної комісії дає відомості про мобілізацію до війська князів Вишневецьких на початковому етапі війни.

¹⁵ Центральний Державний Історичний Архів України у місті Києві: Ф. 22, Оп. 1., Спр.: 3. Арк. 31 – 31 зв.; Спр. 7. Арк.: 18; 24 зв. – 25; 67 зв.; 105.

¹⁶ Центральний Державний Історичний Архів України у місті Києві: Ф. 220, Оп. 1., Спр. 43. Арк. 31 – 31 зв.; Спр. 45. Арк. 28. Спр. 46. Арк. 30.

Проте велику кількість фактичного матеріалу знаходимо саме в опублікованих документальних джерелах. Одним з перших опублікованих джерел є листи короля Стефана Баторія до князя Андрія Михайловича Курбського¹⁷ з наказом вирушити на війну, звільнення князя від розгляду судових справ, звільнення від сплати податків з ковельських маєтностей і т. д. З даних листів дізнаємося про найм Курбським заgonу козаків та української шляхти під Полоцьк в 1579 році, про похід князя на Псков разом з королівським військом у 1581 році, про шляхтича Кирила Зубцовського, який командував загоном Курбського під Псковом, про виплату грошей шляхтичам і т. д.

Важливим джерелом є дипломатичні зв'язки воюючих сторін під час конфлікту де є згадки про українську шляхту. Зокрема, зі скарги московських послів на черкаського і канівського старосту Михайла Вишневецького який в 1563 році здійснив рейд на московське прикордоння, є згадки про шляхтича Богданка – комірника, який був слугою князя Вишневецького¹⁸.

Неабияку інформацію несуть в собі переписи війська литовського 1565 та 1567 років¹⁹. Зокрема, в переписі за 1565 рік знаходимо цілий ряд шляхтичів під хоругвою Волинської землі, а вже в переписі за 1567 рік, де видно, що кількість української шляхти в війську значно зростає, є окремий розділ «Земляне земли Вольнское». Крім власне шляхти, в даному джерелі згадуються і магнати, які зі своїми загонами ставали до війська.

Цікаві відомості у висвітленні Лівонської війни надає грамота полоцького воєводи князя А. І. Ногтева – Суздальського до канцлера Великого князівства Литовського М. Ю. Радзивілла за 1571 рік про

¹⁷ Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни: акты изданные Временною Комиссией, высочайше учрежденною при киевском военном подольском и волынском генерал – губернаторстве. 2 т. Киев, 1849. 508 с.

¹⁸ Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством. Т. 3. (1560 - 1571). (Сборник Русского Исторического Общества. Т. 71.). Санкт Петербург, 1892. 582 с.

¹⁹ Литовская Метрика. Книги Публичных дел. Переписи войска литовского. (РИБ – Т. 33). Петроград, 1915. 1381 с.

прикордонні конфлікти, в якій є «натяки» на участь української шляхти у прикордонних конфліктах²⁰. Зокрема, є згадки про ротмістра з Ули Рачковського та про шляхтича Войтеха Бельковського який потрапив у полон в прикордонній сутичці.

Велике значення має документація суми виплат шляхтичам за участь у війні проти царя; згадано про зарплатню, яку отримував шляхтич відповідно своєї посади в піших та кінних ротах, а також зазначено суму грошей, які отримало кварцяне військо кам'янецького каштеляна за участь у війні²¹.

У висвітленні мобілізаційного процесу на завершальному етапі Лівонської війни важливу роль займає реєстр призову в армію в 1579 році з королівських земель Київщини, Волині та Брацлавщини, де яскраво показана мобілізація української шляхти з даних воєводств.

Чималу роль у висвітленні даної тематики займають королівські листи на Волинь з наказами мобілізуватися на війну волинській шляхті на початковому етапі війни²². Цінність даних королівських листів полягає насамперед в тому, що в них відображено ті настрої, які панували серед української шляхти, що власне проявилось в небажанні в перші роки мобілізуватися на війну. В листах також вказано озброєння, з яким шляхтичам треба було рушати на війну, а також зазначені місця збору війська.

Таким чином, як бачимо, значна кількість документальних джерел в дослідженні представлена як опублікованими, так і неопублікованими архівними матеріалами. Щодо інформативності цих джерел, то вони, на відміну від нормативних, більш-менш об'єктивно та правдиво висвітлюють події.

²⁰ Памятники Истории Восточной Европы. Источники XV – XVII вв. Т. 3. Документы Левонской войны (подлинное делопроизводство приказов и воевод) 1571 – 1580 гг. Москва – Варшава, 1998. 288 с.

²¹ Źródła Dziejowe. T. XX. Polska w XVI wieku pod względem Geograficzno-Statystycznym. T. IX. Ziemia Ruskie – Ukraina (Kijów - Braclaw). Warszawa, 1894. 211 s.

²² Źródła Dziejowe. T. IX. Księża podskarbinskie z czasów Stefana Batorego 1576 – 1586. Warszawa, 1881. 314 s.

Крім документальних джерел, в дослідженні були використані і нормативні джерела. Особливістю цього роду джерела є те, що інформація яку вони несуть, представлена через призму поглядів самого автора. Тому звичайно певні події та явища висвітлені перебільшено або не досить правдиво. З нормативних джерел в дослідженні представлена епістолярна спадщина, хроніки, гербівники, генеалогічні довідники та мемуари.

З епістолярної спадщини важливе значення для дослідження даної тематики є листування між коронним гетьманом Яном Замойським²³ та брацлавським воєводою Янешем Збараським звідки дізнаємося про похід князя Михайла Вишневецького на московські землі із загонами українських шляхтичів в 1581 році, та про загін козаків та козакуючої шляхти, яка по закінченні війни хотіла перейти на службу московського царя. Також дізнаємося про листування гетьманів литовських Романа Сангушка та Григорія Ходкевича²⁴, де згадуються козацькі ватажки, яких гетьмани в листуванні називають ротмістрами та панами, фактично цим прирівнюючи їх до шляхетства, а також показано ряд шляхтичів, які командували козацькими загонами, хоча були товаришами магнатських рот.

З джерел важливе місце в дослідженні займають хроніки Мацея Стрийковського²⁵ та Мартина Бельського²⁶. В своєму творі Мацей Стрийковський подає цікаві відомості про початковий етап війни (участь української шляхти в сеймі 1559 року, де було вирішено вступити у війну та про вдалі військові дії українського шляхетства 1563-64 роках), а також про завершальний етап війни, де зазначено під чиїм командуванням знаходилась українська шляхта під час походу на Полоцьк. Мартин Бельський в своєму творі згадує про українського шляхтича Андрія Ореховського зі своїм

²³ Archiwum Jana Zamojskiego. T. 2. Warszawa, 1909. 448 s.

²⁴ Archiwum xx. Sanguszków w Sławucie. T. 7. Lwów, 1910. 430 s.

²⁵ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka I wszystkij Rusi. T. 2. Warszawa, 1846. 573 s.

²⁶ Bielski M. Kronika. T. 3. Sanok, 1856. 1790 s.

загоном, та про похід князя Костянтина Острозького та Михайла Вишневецького на Чернігів на завершальному етапі війни.

Серед гербовників, де також зосереджені факти стосовно даної тематики, важливе місце посідає праця польського геральдиста Бартоша Папроцького²⁷. З початкового етапу війни в творі звернута увага на велику кількість української шляхти в війську Григорія Ходкевича та Романа Сангушка. На завершальному етапі війни, Папроцький згадує ряд українських шляхтичів, які з власними загонами перебували в війську Баторія, про шляхтичів – добровольців в складі шляхетських загонів та ін.

Вельми цікавим є твір Рейнольда Гейденштейна²⁸. В ньому яскраво змальований похід князя Острозького на Чернігівщину з сином Янушем та Михайлом Вишневецьким, де зазначено склад та чисельність загону князя Острозького. Детально описаний також і похід польського гетьмана Миколая Сенявського зі своїм кварцяним військом, яке, як зазначає Гейденштейн, складалося переважно з української шляхти; описано завдання та функції цього війська протягом другого походу.

Важливі факти до тематики даного дослідження подає праця Яна Піотровського, складена на основі мемуарів²⁹. Зокрема, в ній вперше зустрічаємо відомості про мобілізацію української шляхти до королівського війська в перервах між військовими походами (з метою поповнення війська), детальніше згадуються українські шляхтичі, які прибули до війська зі своїми загонами, та їх участь безпосередньо в самих військових діях. Зустрічаємо також і звістки про магнатів, які брали участь у війні із своїми загонами в складі королівського війська, згадує про козакуючого шляхтича Стахорського і т. д.

Залишається згадати ще один твір, який в певній мірі в деяких моментах розкриває дану тематику – генеалогічний довідник Шимона

²⁷ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. Kraków, 1858. 964 s.

²⁸ Heidensztejn R. Pamiętniki wojny moskiewskiej. Lwów, 1894. 312 s.

²⁹ Piotrowski J. Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków. Kraków, 1894. 240 s.

Старовольського³⁰. Крім цікавих біографічних та генеалогічних відомостей визначних людей Речі Посполитої, зустрічаємо одну вельми цікаву звістку, яка має відношення до української шляхти в Ліонській війні. Зокрема, Старовольський один з перших зазначає, що козацький ватажок Голубок був шляхетського походження і називає його «ротмістром», проте ніяких доказів до цього твердження не наводить.

Тобто як бачимо, джерельна база в більшій мірі розкриває тему і завдання даного дослідження, оскільки, як вже зазначалося, що якихось окремих праць по лівонській війні в зарубіжній, а тим більше в українській історіографії, дуже мала кількість. Тому головна ставка в досягненні поставленої мети та завдань робилась саме на джерельну базу.

³⁰ Starowolski Sz. *Wojownicy sarmaccy*. Warszawa, 1978. 296 s.

РОЗДІЛ 2. МОБІЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ НА ЛІВОНСЬКУ ВІЙНУ

2.1 Мобілізація шляхти на початку та в середині 60-х років

З початком війни в 1558 році Велике князівство Литовське ще не брало безпосередньої участі в конфлікті і намагалось зберегти нейтралітет. Проте з часом, в ході військових дій все більше ставало зрозумілим, що вступ Литовської держави в війну є питанням часу. Знаходячись на кордоні з Лівонським орденом, а також поразки останнього в боях з російськими військами тривожили короля. Тому з 1559 року Сигізмунд Август розпочинає підготовку до війни з Московською державою.

Розумів й безвихідь свого становища сам магістр Лівонського ордену Кетлер. Поразки в боях, а також падіння власного авторитету в державі, змусило магістра Кетлера звернутись до пошуку союзників в боротьбі з московською державою. Розуміючи наслідки поразки Лівонського ордену для Великого князівства Литовського, Кетлер природно вбачав головного свого союзника в особі Сигізмунда Августа, тому по приїзді до Кракова в 1559 році магістр попросив допомоги короля в обороні прибалтійських земель. Сигізмунд Август пообіцяв, що питання втручання Великого князівства Литовського в війну буде вирішено на сеймі в Вільно цього ж року³¹.

На даний сейм, як зазначає М. Стрийковський, зібралася шляхта всіх земель литовських. На сеймі були підтверджені всі шляхетські привілеї та вольності і внесені деякі поправки до Литовського статуту, де обговорювалися права шляхти. Але головним питанням на сеймі, яке стояло на порядку денному, як зазначає Стрийковський, був вступ Великого князівства Литовського в Лівонську війну. Було домовлено, що шляхта «...Litewska, Żmudzka i Ruska...» зобов'язувалася обороняти Лівонські землі від московського царя. Також був встановлений новий податок на два роки

³¹ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka I wszystkij Rusi. T. 2. Warszawa, 1846. S. 411.

по десять грошей литовських від сохи на потребу війни³². Як бачимо, на сеймі була присутня українська шляхта поряд з литовською і жмудською. Вочевидь, шляхта українських земель, давши згоду на війну з московською державою, мала на меті цим вирішити свої політичні вимоги. Проте всі її прохання були відхилені, що пізніше мало не сприятливі наслідки для Сигізмунда Августа під час мобілізації початку 60-х років.

Щоб остаточно закріпити договір, між обома сторонами була заключена Віленська угода в вересні 1559 року. Вона зобов'язувала короля захищати володіння ордену від московського царя, за що магістр надавав Сигізмунду Августу окремі землі ордену під заставу з тією умовою, що якщо Кетлер захоче їх викупити, то повинен заплатити сімсот тисяч золотих³³. Тому відразу Сигізмунд Август наказав литовській шляхті з початком 1560 року збиратися на кордоні з Лівонією під командуванням найвищого гетьмана литовського Миколи Радзивілла «Рудого» на допомогу магістрові Кетлеру³⁴.

Проте в 1560 році мали місце лише окремі військові операції, а не широкомасштабні військові дії, і лише з початком 1561 року Велике князівство Литовське починає проводити широкі мобілізаційні заходи для поповнення війська. 13 травня 1561 року Сигізмунд Август в листі до шляхти всіх земель Великого князівства Литовського наказував у призначений строк збиратися в Зальборку для захисту Лівонії³⁵. З даним листом до української шляхти було відправлено королівського посланця Яна Квінту, де шляхті українських земель суворо наказувалось «...аж бы есте на тот рок поменный в Зальборку на попись перед паном гетьманом становились, дня и часу назначеного омешкати и ничим листу нашего и науки перво сего вам даное с

³² Ibid. S. 411.

³³ Соловйов С.М. Історія Росії з найдавніших часів. Київ, 1965. Кн. 3. Т. 5-6. С. 575.

³⁴ Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Warszawa: Bellona, 1995. S. 410.

³⁵ Lietuvos Metrika. Knyga № 564 (1553-1567). Viešuju reikalų Knyga 7. Vilnius, 1996. S. 49-51.

повинности своєе ослухатися не смеючи конечно...»³⁶. Такі листи з аналогічним змістом висилалися в інші землі Великого князівства Литовського з наказом шляхті збиратися на війну. Але вже в листі від жовтня місяця того ж року, Сигізмунд Август звертався з наказом до «врадником нашим, и теж княжатам, панятам, хоружому и всей шляхте, обователям земли Волынской, ко службе нашей готовым быти...» на місці вказаному воєводою київським, маршалком землі Волинської, князем Костянтином Острозьким³⁷. З листа видно незадоволення короля небажанням шляхти рушати на війну «...деи сего лета неоднократно вас Его Милость (князь Острозький-авт.) обсылал и месце ку стягненью всим вам был назначил...» тому кожному шляхтичеві з Волині, який отримав лист, суворо наказувалось «... ажбы еси ко службе нашей господарской и земской поготову, кгда князь воевода киевский о какой небезпечности ведомость маючи тебе ознаменит и на который час и где всеи земли Волынской збиратися рокжет, ты бы с почтом своим коньно, зброино, яко службу земскую служити повинен, на час и месце от Его Милости назначоное ехал...»³⁸.

В 1562 році між воюючими сторонами було заключено коротке перемир'я, і обидві держави продовжували мобілізаційні заходи задля поповнення армії. З початком 1562 року Сигізмунд Август в листах до волинської шляхти наказує їй їхати до Речиці під командуванням старости луцького, брацлавського і вінницького, князя Богуша Федоровича Корецького на день святого Миколая, зазнаючи «...абы ништо ослухатися и омешкати часу назначоного не смел...» оскільки будуть застосовані карі які зазначені за непокору в Литовському Статуті³⁹. Очевидно, все ж таки частина волинської шляхти, побоюючись королівських погроз, пішла на війну, але

³⁶ Ibid. S. 49-51.

³⁷ Ibid. S. 71.

³⁸ Ibid. S. 72.

³⁹ Ibid. S. 97.

більша її частина все ще залишалась в своїх маєтностях і не виявляла відвертого бажання воювати з московським царем, що видно зі наступного листа короля на Волинь через місяць від попереднього. В ньому Сигізмунд Август наказує «...хоружому земли Волинское...и всим землянам, шляхте и вдовам, которые именья и оселости свои в земли Волинской мають и под хоругвью тамошнею становитися повинныны...» зазначаючи при цьому, що «...и ж многие некоторые з вас о листы наши ничего не дбаючи и до сего часу там до Речицы еще не притягнули...», тому для них під страхом покарання за Литовським Статутом суворо наказувалось вирушити на війну⁴⁰. Паралельно висилались накази шляхті інших земель Великого князівства збиратися на Друцьких полях та в Мінську для захисту Лівонії⁴¹. В листопаді місяці датується останній лист короля до волинської шляхти, яка ще не пішла на війну, приєднатися до війська Богуша Корецького, який збирав під своїм командуванням всю волинську шляхту⁴². Цікаво, що в листі також вказано озброєння, з яким шляхтичі мали йти на війну: «...з древы, с тарчами, яко воину служити повинныны маючи з собою всю спиж военную...»⁴³.

Мобілізовуючи шляхту до лав литовського війська, король Сигізмунд Август у своїх листах виставляв ряд вимог перед шляхтичами стосовно їхнього озброєння, обмундирування та мобілізації. В одному з королівських листів, датованим травнем 1562 року, зазначається, що всі земські урядники самі особисто мали їхати на військову службу «... при книгах оставуючи шляхтичов недостаточных...», які мали виставляти по одному коневі до війська. Шляхтич, який мав не більше десяти волок землі, не мав права висилати когось іншого замість себе, а змушений був сам їхати на війну, «...а которыя братья для малости именья службу земскую колеею служат...», то

⁴⁰ Ibid. S. 106.

⁴¹ Ibid. S. 120.

⁴² Ibid. S. 127.

⁴³ Ibid. S. 127.

той, який на війну поїде, ставилася вимога: мати доброго коня, який коштував би не менше шести кіп грошей, меч, «...древо, тарчъ а барву водле уфалы земское...». Зазначалося, якщо хтось через старість, хворобу або «...храмоту...» не мав змоги сам на війну рушати, повинен був на своє місце поставити когось іншого «...годного ко службе послати...», а причину своєї не змоги повинен був обґрунтувати перед паном гетьманом⁴⁴.

Як бачимо, мобілізація шляхти на даному етапі, відображає ту політичну кризу, яку переживало Велике князівство Литовське в даний період. Дана криза насамперед проявилася в військовій системі Великого князівства, та в політичних вимогах шляхти, що власне показує те небажання її української частини збиратися на війну. До того ж, Лівонська війна вимагала від шляхти значних коштів; шляхта мала за свій рахунок скуплювати провіант на війну та озброюватись, що звичайно робило її непопулярною серед української шляхти. Тому можемо відзначити, що мобілізація початку 60-х років, яку проводив Сигізмунд Август, закінчилась повним провалом.

Звичайно, такий стан речей не міг задовольнити Сигізмунда Августа. Поразки на фронті, та невдала мобілізація шляхти на початку 60-х років змусила короля провести ряд реформ, щоб хоч якось виправити становище. Були проведені реформи в військовій сфері та в політичній, які мали хоч якось задовольнити вимоги шляхти.

За сеймовою ухвалою 1562-63 років, було створено новий вид війська, яке, на відміну від посполитого рушення, скликалось не з обов'язкової участі шляхти, а за наймом. Як зазначає Н. Яковенко, фінансування цього війська проводилось з четвертої частини прибутків з королівщин для потреб поточної оборони⁴⁵. Створення кварцяного війська (від слова «кварта» - чверть) мало на меті захищати південно-східні рубежі Литовської держави.

⁴⁴ Ibid. S. 105-106.

⁴⁵ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття (Волинь і Центральна Україна). Київ: Наукова Думка, 1993. С. 236.

Ще однією відмінністю від посполитого рушення було те, що його склад становила мало заможна шляхта та заможна шляхетська молодь⁴⁶.

Проте чи не найбільшою проблемою, яку «оголила» Лівонська війна, були політичні вимоги шляхти Великого князівства Литовського. Як зазначає Н. Яковенко, спираючись на спостереження М. К. Любавського до Лівонської війни шляхетські клопотання про свої політичні права як правило, відхилялися. Проте війна, яка вимагала матеріальної підтримки з боку феодалів, зробила великого князя поступливішим. Ще за сеймовою ухвалою 1559 року шляхта звільнялась від сплати мита за продаж збіжжя, худоби та лісових товарів. У 1563 році була проголошена ліквідація обмежень у правах феодалів православного віросповідання порівняно з католиками, яка хоч і значною мірою номінально діяла з часів Городельського акту 1413 року. Нарешті, згідно з Більським привілеєм 1564 року запроваджувалися єдині для шляхти і магнатів виборні земські суди у повітах⁴⁷.

Такі заходи короля не пройшли безслідно. Королівські реформи, а також втрата Полоцька в 1563 році, що становило пряму загрозу Великому князівству Литовському, поклали початок новому, більш вдалому для короля мобілізаційному етапу. Тому з середини 60-х років XVI століття спостерігаємо активну мобілізацію української шляхти до литовського війська. Велике значення в цьому плані належить великому та надвірному гетьманам литовським Григорію Ходкевичу та Романові Сангушку.

Детально про українську шляхту, яка перебувала в складі війська Великого князівства Литовського, дізнаємося з переписів литовського війська 1565 і 1567 років. Зокрема, з перепису за 1565 рік маємо відомості про кількість почету, яку виставляли шляхта, магнати, вдови до війська. Кількість почету вимірювалась в конях при цьому завжди зазначалось який від кінноти і в якій кількості виставлявся. Кіннота поділялась на два види:

⁴⁶ Там же. С. 236.

⁴⁷ Там же. С. 52.

озброєна по-гусарську та по-козацьку. За даними Н. Яковенко, гусарська кіннота була важкоозброєною (шолом, панцир, наруччі і наколінники, довгий декілька метровий спис, палаш – короткий двогострий меч, рапіра, шабля і бойова сокира) і яка формувалась переважно з заможної шляхти. Кожен товариш гусарської хоругви, тобто власне сам гусар, який ходив у бій у першій шерензі, утримував на власний кошт свій почет з 3-8 вершників, або так званих почетових (які ходили у бій другою шеренгою) і які складались переважно з дрібної шляхти і люзаків – особистих слуг, що наглядали за кіньми та зброєю⁴⁸. Наприклад, брацлавський староста Юрій Остік з маєтностей своїх виставляв почет в кількості 31 коня озброєного по-гусарську⁴⁹. Кіннота, озброєна по-козацьку, складалася в основному з малозаможної шляхти і складала легкоозброєну рухливу кавалерію, де кожен з товаришів служив, як і гусар, зі своїм власним почтом із 2-4 челядників, озброюючи і утримуючи їх на власний кошт⁵⁰. Так, Ярош Сенявський, виставив почет в кількості 71 коня озброєних по-козацьку⁵¹. Для порівняння зазначимо, що почети, які виставлялися по-гусарську, хоча деякі магнати (як наприклад, Вишневецькі) могли дозволити значні загони озброєних по-гусарську. Крім кінноти, деякі шляхтичі виставляли і певну кількість піхотинців, або драбів, але чисельність їх, як видно з самого перепису, становила буквально декілька чоловік. Дуже часто поряд з вказівкою про кількість і вид виставленого почету, зазначається також і озброєння з якими шляхетські загони записувалися до війська. В кінних ротах з озброєнням зазначаються сагайдаки, ощепи, «...тарчи, древы...»; в піших – рушниці та ощепи. Показовим являється також той факт, що, крім самого шляхтича, дуже часто певний почет до війська виставляла також і його дружина. Наприклад, зазначмо, що крім Яроша Сенявського, який виставив загін

⁴⁸ Там же. С. 236.

⁴⁹ Литовская Метрика. Книги Публичных дел. Переписи войска литовского. (РИБ – Т. 33). Петроград, 1915. С. 240.

⁵⁰ Яковенко Н. Українська шляхта... С. 236-237.

⁵¹ Литовская Метрика. Книги Публичных дел. Переписи войска литовского... С. 245.

кінноти в кількості 71 чоловіка, його дружина з маєтностей своїх виставила не набагато менше – кінний загін в 70 чоловік, причому 35 по-козацьку, а інші 35 – по-гусарську⁵². Крім того, в переписі за 1565 рік окремо виділено волинську шляхту, яка під хоругвою землі Волинської була переписана в липні 1565 року в Ракові⁵³.

Наступний перепис війська литовського, який був зроблений в 1567 році, відображає набагато більший кількісний склад української шляхти в литовському війську. Лише з Волинської землі кількість кінних шляхтичів становила 697 чоловік, а піших (драбів) – 228. Набагато збільшилась чисельність кінноти (як по-козацьку, так і по-гусарську), яку приводили з собою до війська шляхтичі, але, як зазначає Н. Яковенко, кількість почетових, які брав з собою кожен товариш хоругви, не повинна була перевищувати 10 коней⁵⁴. В даному переписі війська, на відміну від попереднього, також зазначаємо і маєтності звідки набирався загін, що має певну цінність в визначенні володінь того чи іншого шляхтича. Крім реєстру «...княжат, панят и всего рыцарства земли Волинской...», яких дуже довгий перелік, окремо виділено розділ «Земляне земли Волинская»⁵⁵ в якому виділена найбільш заможна шляхта. А в загальних рисах, крім вище згаданих відмінностей, даний перепис подібний до перепису війська 1565 року.

Тобто, як ми бачимо, середина 60-х років в мобілізаційному плані істотно різниться від початкового етапу війни. В результаті проведених реформ, що в тій чи іншій мірі задовольнили політичні вимоги шляхти, а також в реформуванні війська, який проявився в переписах литовського війська 1565 та 1567 років. Чималу роль в проведенні вдалих мобілізаційних заходів належить найвищому та надвірному гетьманам литовським Григорію Ходкевичу та Романові Сангушку, з якими була добре «знайома» українська

⁵² Там же. С. 245.

⁵³ Там же. С. 418.

⁵⁴ Яковенко Н. Українська шляхта... С. 236.

⁵⁵ Литовская Метрика. Книги Публичных дел. Переписи войска литовского... С. 459.

шляхта. Тому середина 60-х років характеризується вдалим в мобілізаційному плані періодом, щодо залучення української шляхти до литовського війська.

2.2. Мобілізаційний процес в другій половині 70-х років

З кінця 60-х – початку 70-х років XVI століття в Лівонській війні на деякий час настає затишшя, яке було пов'язане з внутрішньополітичними проблемами, які охопили воюючі сторони. Тому до середини 70-х років ні мобілізаційних заходів, ні якихось широкомасштабних військових дій не спостерігаємо.

Але ситуація істотно змінилась в другій половині 70-х років з коронуванням Стефана Баторія. Однією з умов його елекції було негайне продовження війни з московською державою, тому відразу по коронації Стефан Баторій розпочав підготовку до війни досить енергійно. Посполите рушення він визнав непридатним до військових дій і не хотів ним зовсім користуватися. Тому головну ставку було зроблено на наймане військо. Угорські полководці Каспар Бекаш і Міхал Вадаш отримали доручення: найняти солдат в Угорщині, Христофор Розражевський і Ернест Венер – в Німеччині; польським ротмістрам було дано кошти авансом на збір загонів в самій Польщі⁵⁶. Проте думка Новодворського, на рахунок земського ополчення, очевидно не є правильною. Справді, Баторій зробив відповідні висновки з посполитого рушення виходячи з попереднього етапу війни за Сигізмунда Августа і зробив головну ставку на наймане військо. Але король водночас і не хотів відмовлятися від шляхетського ополчення. Для цього було декілька причин. По-перше, незважаючи на те, що на той час вже визнання прав на шляхетство було не відбуванням військової служби, а наявністю підтвердженого феодального землеволодіння, шляхта й надалі залишилась головним служивим елементом в Речі Посполитій; з неї

⁵⁶ Новодворский В. Война за Ливонию между Москвой и Речью Посполитою (1570 - 1582). Санкт Петербург, 1904. С. 79.

формувалось посполите рушення та кварцяне військо. По-друге, ставка на наймане військо розглядалась, як явище тимчасове, пов'язане з потребами війни, і рано чи пізно королю знадобилося б земське ополчення, а такий захід, про який зазначає Новодворський, привів би до падіння авторитету короля серед шляхти. По-третє, Баторій старався змобілізувати всі наявні в нього резерви і кинути їх проти московського царя, щоб швидше закінчити військові дії. Тому посполите рушення все-таки збиралося, хоча звичайно чисельність його була набагато меншою, ніж в часи Сигізмунда Августа.

Доказом вище зазначених фактів може служити і той факт, що велика частина шляхти з українських земель перебувала в складі земського ополчення, про що свідчить мобілізація, яку проводив Стефан Баторій. Зокрема, з «реєстру відбору людей на військову службу з королівщин київського, волинського та брацлавського воєводств» за 1579 рік, дізнаємося про села, які теж мали рушати на війну. В документі зазначені села вище згаданих воєводств та до яких староств вони підпорядковані; кількість в них боярських дворів, прізвища шляхтичів, які тримали в володінні окремі села, а також прізвища окремих бояр і з яких сіл вони збиралися на військову службу. Так, у Волинському воєводстві в луцькому старостві перераховані села, які входили до цього староства (Красне, Гольшов, Підгайці, Гнідова), де визначено, що Підгайці тримає пан Чаплин, який «...іменує себе володарем...», а Гнідаву тримає Іван Чаплин⁵⁷ (можливо одна й таж сама особа). Зазначено, що на військову службу обрані з села Гольчина Федір Черневський та з села Гнідави Ваша Тарасович⁵⁸. Зі староств Володимирського та Кременецького людей на службу взагалі не набирали, лише зазначені назви сіл які, входили до даних староств⁵⁹. Це пояснюється тим, що населення даних староств було малочисельне, а набирали на службу

⁵⁷ Źródła Dziejowe. T. XX. Polska w XVI wieku pod względem Geograficzno-Statystycznym. T. IX. Ziemia Ruskie – Ukraina (Kijów - Braclaw). Warszawa, 1894. S. 151.

⁵⁸ Ibid. S. 151.

⁵⁹ Ibid. S. 151.

з тих сіл, де кількісний склад населення був високим. В Брацлавському воєводстві набір на військову службу був трохи більшим. Так, в старостві вінницькому з сіл Летня і Полтавці, які тримав шляхтич Станіслав Ляц Стременецький, набір, не рахуючи самого шляхтича, складався з п'яти чоловік⁶⁰. Як і в попередньому випадку, кількість призову з одного села залежала від кількості димів. Якщо їхня кількість становила більше п'ятдесяти, то більше двох чоловік не брали; коли димів було більше ста, то кількість призов могла сягати до п'яти чоловік і більше. Наприклад, з сіл, які належали до вінницького замку, які тримав староста брацлавський і вінницький Юрій Струсь, зокрема, з села Хізінці, де було близько п'ятдесяти димів, на службу взяли двох, а вже з іншого села, Нізанова, де кількість димів становила 105, було призвано дев'ять чоловік⁶¹. Дещо по-іншому мобілізувалось населення з королівських земель київського воєводства. Коли в брацлавському воєводстві з кожних п'ятдесяти димів вибирали двох чоловік на військову службу, то в київському воєводстві таку кількість брали вже з вісімнадцяти – двадцяти димів. Так, в білоцерківському старостві з села Демидовичі, де нараховувалося 18 димів, брали лише двох чоловік⁶². В деяких староствах шляхтичі – урядники просто відмовлялися виставляти до війська певний почет. Наприклад, в Любецькому старостві, до якого належали декілька сіл, пан підстароста, як визначено в документі, «...*nie dopuscił ludzi pieszych wybierać...*»⁶³. Даний реєстр є важливим джерелом у висвітленні мобілізації шляхти українських земель, оскільки з сіл, де проводився набір до війська, змушував і самих шляхтичів, які тримали ці села, з'явитись на військову службу.

Мобілізаційний процес, який проводив Стефан Баторій, відкривав дорогу для військової служби практично всім бажаючим. Як зазначає С.

⁶⁰ Ibid. S. 151.

⁶¹ Ibid. S. 151.

⁶² Ibid. S. 152.

⁶³ Ibid. S. 152.

Леп'явко, цьому сприяв вже пануючий в Польщі так званий «товариський» спосіб формування професійного кварцяного війська. Тобто, теоретично будь-який досвідчений і відомий військовому керівництву шляхтич міг розпочати процедуру набору власної роти. Для цього було потрібно зібрати п'ятнадцять – тридцять товаришів. Як образно порівнюється в літературі, товариш фактично виконував роль майстра цеху. Він приводив з собою ще трьох – чотирьох чоловік, які виступали «почтовими» - рядовими воїнами. Товариші були шляхтичами, а почтові походили як з дрібної шляхти, так і з простого населення. Крім них, товариш обов'язково приводив і обозного слугу, який займався побутовим обслуговуванням. Товариш за гроші споряджав людей (брав власних, або купував коней, зброю, віз, спорядження) і відповідав за їхню військову підготовку. Це коли йшлося про роти кінноти, яка абсолютно переважала в польському війську. У піших ротах, які не користувалися популярністю у шляхти, товариш мав приводити від п'яти до дев'яти чоловік. Але кількість шляхти в них постійно зменшувалася, і згодом термін «товариш» у піших ротах був остаточно замінений на «десятник».

Зрозуміло, що товариші розраховували на повернення затрачених коштів за рахунок плати, а під час військових дій – здобичі. Добровільний характер мобілізації забезпечував своєрідний природний відбір ротмістрів, оскільки товариш мав довіряти діловим якостям свого командира. Тому ротмістрами виступали переважно досвідчені професіонали. Водночас, оскільки справа набору була тісно пов'язана з фінансовими витратами, велике значення мало і матеріальне становище, і соціальний статус ротмістра. Тому не випадково більшість ротмістрів походила із середніх, або великих землевласників. Вони могли відбирати товаришів з числа залежної від них шляхти і авансувати видатки на них.

При такому наборі рот функції військового керівництва при мобілізації зводилися до відбору ротмістрів через надання їм при «повідних листів» (які

визнавали офіційний статус ротмістра), перевірки боєздатності рот і внесення їх до відповідних реєстрів. Коли рот було мало, то відбір ротмістрів міг бути суб'єктивною справою командування. Але при мобілізації на московську війну мова йшла про залучення максимально можливих сил і тому у цей час отримати приповідні листи було значно легше. Крім того, знаючи про бідність державної скарбниці, влада заохочувала формування частин, які мали служити тільки за здобич, що відкривало шлях до війська всім самодіяльним формуванням⁶⁴.

Ще одним вельми важливим фактором, який сприяв залученню шляхти в ряди королівського війська, було звільнення від розгляду судових справ, при умові якщо шляхтич вирушить на війну. В документах Кременецького земського суду збереглося ряд справ, які відображають такого роду мобілізаційний процес. Одним з таких документів є запис про не появу до суду в справі з панами Ісеренськими князя Федора Масальського та королівського писаря і секретаря Андрія Івановича, в зв'язку з походом їх проти московського царя⁶⁵. Сам король Стефан Баторій просив в листі урядників кременецького земського суду призупинити судовий процес над Федором Масальським та Андрієм Івановичем в зв'язку з їхньою службою «...*противко великому князю московському...*»⁶⁶.

Крім вище згаданих заходів Стефана Баторія було проведено ще декілька, які остаточно змінили військо Речі Посполитої. Було сформовано військо з селян, яких вибирали з кожних двадцяти ланів і яким обіцяли особисту свободу (т.з. вибранецька піхота), та офіційно взято козаків на державну службу.

На жаль, майже нічого не відомо про мобілізаційні заходи Баторія в перерві між військовими походами. Після повернення з-під Полоцька і по

⁶⁴ Леп'вко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1661 – 1691). Чернігів: Сіверянська думка, 1999. С. 80-81.

⁶⁵ ЦДАК. Ф. 22, Оп. 1, Спр. 7. Арк. 18-18 зв.

⁶⁶ Там же.

закінченні вального сейму в Варшаві, як зазначає В. Новодворський, Стефан Баторій 17 квітня 1580 року прибув на сейм до Вільна, на який зібралися земські урядники і депутати від литовської шляхти для обговорення питань, які торкалися майбутнього походу, безпеки Литви та інших земських справ. Сейм вирішив допомогти королю як і в попередньому році не лише грошима, а й збройними загонами, які, очевидно, могли бути виставлені людьми багатими; малозаможні шляхтичі повинні були з'являтися на службу тільки самі⁶⁷. Стає очевидним, що за такою схемою повинна була проходити мобілізація української шляхти, хоча Новодворський про українську шляхту взагалі не згадує. Проте частина шляхти з українських земель була в литовському війську М. Радзвивілла «Рудого» і можна припустити, що на даному з'їзді була й частина депутатів від шляхти із України. Але детальніше про це нічого не відомо. Є також згадка, що перед самим походом на Псков, 30 липня 1581 року, пана Зебжидовського було відправлено на Україну за жовнірами⁶⁸, очевидно для поповнення війська. Це є єдина згадка про мобілізацію української шляхти в період між військовими походами Стефана Баторія.

Дана мобілізація, яка проходила в перерві між військовими походами мала за мету поповнення війська. Основний етап мобілізаційного процесу вже пройшов. Хотілося б лише зазначити, що Стефан Баторій мобілізував військо не для якогось одного походу, а для остаточного закінчення війни. На доказ цього виступають німецькі та угорські найманці, які воювали в королівському війську до остаточного закінчення війни. Так само й українська шляхта, мобілізована в 1578-79 роках і яка перебувала в литовському та коронному війську, була змобілізована аж до остаточного завершення військових дій. Тому очевидно, що та сама шляхта з українських земель, яка брала участь в поході під Полоцьком, брала також участь і в

⁶⁷ Новодворський В. Война за Ливонию. С. 133-134.

⁶⁸ Piotrowski J. Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków. Kraków, 1894. S. 41.

наступних королівських походах: на Великі Луки та Псков. І, мабуть, процентний склад української шляхти в королівському війську під час походу на Великі Луки та Псков був приблизно такий же, як на Полоцьк в 1579 році.

Отже, як бачимо, в мобілізаційному плані в Стефана Баторія не виникало якихось серйозних проблем. Це було пов'язано насамперед з тим, що по Люблінській унії 1569 року політичні вимоги української шляхти загалом були вирішені. Тому успішна мобілізація шляхти українських та інших земель принесла виграш в Лівонській війні Стефану Баторію.

РОЗДІЛ 3. УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ У ВІЙСЬКОВИХ ДІЯХ

3.1. Українська шляхта в військових діях в 60-х роках

Поразки Лівонського ордену від московських військ в 1558-59 роках дали зрозуміти Сигізмунду Августу, що рано чи пізно Велике князівство Литовське безпосередньо втрутиться в війну проти царя. Проте на 1558-59 роки прямих військових дій з боку Великого князівства ще не велося, хоча військо найвищого гетьмана литовського Миколи Радзивілла «Рудого» вже стояло на кордоні з Лівонією. Після заключення Віленської угоди в вересні 1559 року, яка фактично закріплювала територію Лівонського ордену за Великим князівством Литовським, король отримав привід втрутитися в війну.

З початком 1560 року Сигізмунд Август наказав литовській шляхті зібратися на кордоні Лівонії під командуванням найвищого гетьмана литовського Миколи Радзивілла «Рудого» на допомогу магістрові Кетлеру. Однак в силу окремих причин дана військова кампанія закінчилась провалом⁶⁹. Точно не відомо чи брала участь в даному поході українська шляхта, проте сам характер «поведінки» литовської шляхти показує на наявність значної кількості української шляхти в литовському війську. Справа в тому, яка крім відмови шляхти мобілізуватися до війська, та частина шляхти, що перебувала в складі посполитого рушення, теж відверто відмовлялася вести військові дії, що проявлялося в відкритих шляхетських заколотах.

Один з перших шляхетських заколотів в період Лівонської війни відбувся влітку 1561 року в армії Радзивілла «Рудого». В другій половині червня 1561 року найвищий гетьман Миколай Радзивілл вирушив до обозу під Сельбургом на Двіною, де король наказав збиратися литовській шляхті. З нею Радзивілл «Рудий» мав вирушити до Естонії, маючи на меті відвоювати

⁶⁹ Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Warszawa: Bellona, 1995. S. 410.

фортецю Ревель, яку захопили шведи. Але плани змінилися, і гетьман в кінці серпня переправився через Двіну і рушив під Дерпт, а звідти під Тарваст. Тритижнева облога Тарвасту закінчилась успішно, але шляхта в війську вчинила заколот і відмовилась продовжувати військові дії. Радзивілл був змушений залишити цей замок і повернутись з Лівонії до Литви⁷⁰. Проте знову залишається невідомим, чи була в складі литовського війська українська шляхта, а також вимоги, які були висунуті під час заколоту.

Більш детальні відповіді на поставлені питання дає інший заколот шляхти, який вибухнув у війську Радзивілла в кінця серпня 1562 року в військовому таборі під Вітебськом. Як зазначає Ю.І. Терещенко, цей заколот очолив шляхтич з Волині Бокій⁷¹. За даними Н. Полонської-Василенко, литовська та українська шляхта, всупереч волі магнатів, з-під Вітебська вислала Сигізмунду Августу петицію, головною вимогою якої була унія з Польщею⁷². До них додалася частина литовсько – українських магнатів, які схилилися до компромісу з Польщею задля зміцнення своїх позицій у боротьбі з московською державою, адже смерть Сигізмунда Августа, який не мав нащадків, загрожувала остаточно розірвати зв'язки обох держав, що також посилювало небезпеку для Литви з огляду на московську експансію⁷³. Крім того, в петиції йшла мова про збирання нових податків на формування нової армії, яка мала замінити шляхетське ополчення, а також про скликання спільного для Литви і Польщі сейму⁷⁴.

Як бачимо з прикладу останнього шляхетського заколоту, який очолив волинський шляхтич Бокій, значна частина української шляхти все ж відбувала службу в литовському війську, попри всі невдалі спроби мобілізації 1561-62 років. Щодо особи Бокія, то він дійсно був шляхтичом з

⁷⁰ Ibid. S. 411.

⁷¹ Терещенко Ю.І. Україна і Європейський світ. Нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця XVI століття. Київ: Перун, 1996. С. 446.

⁷² Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. Київ: Либідь, 1995. С. 341.

⁷³ Терещенко Ю.І. Україна і Європейський світ. С. 446.

⁷⁴ Hetmani Rzeczypospolitej... S. 412.

Волині. З перепису війська литовського за 1565 рік маємо відомості про двох Бокіїв, які виставляли досить значні почети – по десять коней кожен. Крім того, на заключному етапі війни згадується разом зі своїм почтом ще якийсь з родини Бокіїв – Федір⁷⁵.

Проте поступово суспільно – політичні проблеми, які оголила Лівонська війна з початком 60-х років XVI століття, почали вирішуватись на користь шляхти. Реформи 60-х років, а також відносний спокій на татарському прикордонні сприяв поступовому залученню українського шляхетства до північного театру військових дій – Лівонської війни.

Наступний 1563 рік став чи не найважчим для Великого князівства Литовського в Лівонській війні. Як зазначає В.Д. Королюк, у квітні 1563 року було втрачено Полоцьк – важливий стратегічний пункт Великого князівства Литовського. З його втратою російській армії відкривалась дорога на столицю Великого князівства Литовського – Вільно⁷⁶. І головним завданням литовської армії на даному етапі було підготувати оборону держави від ворожих військ. Тому Сигізмунд Август намагався зорганізувати як найбільше військової сили на білоруському фронті. За даними М. Стрийковського, після поразки і втрати Полоцька, на литовському прикордонні довгий час втримувало натиски московських воєвод «*руське рицарство*», яке підійшло зі своїх маєтностей⁷⁷. Тобто, як бачимо, розпочався новий етап відносин шляхти та уряду Великого князівства стосовно Лівонської війни, де шляхта поступово починає брати в ній активну участь. Щодо поняття «*рицарства*», то воно включало в себе не лише шляхетський стан. Як зазначає С. Леп'явко, «*рицарство*» було традиційною назвою військово-служилого стану в Польщі і в Великому князівстві Литовському, до якого свого часу входили як шляхта, так і бояри, і слуги. Пізніше після

⁷⁵ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття (Волинь і Центральна Україна). Київ: Наукова Думка, 1993. С. 239.

⁷⁶ Королюк В. Д. Лівонська війна. Київ: Радянська Школа, 1957. С. 31.

⁷⁷ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka I wszystkij Rusi. T. 2. Warszawa, 1846. S. 413.

остаточної консолідації шляхти на новій основі, вона і надалі зберегла за собою цю назву⁷⁸.

Поразки від московський військ і втрата Полоцька активізували литовську армію, і протягом наступного 1564 року нею було здобуто дві великі перемоги – на річці Ула, недалеко від Полоцька 26 січня і під Оршею в липня цього ж року.

Перша перемога була здобута 26 січня 1564 року на річці Ула під проводом найвищого гетьмана Григорія Ходкевича, де було розбито армію московського воєводи Петра Шуйського. Як зазначають М. Стрийковський та Т. Корзон, незважаючи на малу чисельність «...*litewskiego I ruskiego...do boju godnego...*» (близько 4 тисяч), лише завдяки українським магнатам, а саме надвірному литовському гетьману Роману Сангушку та Богушу Корецькому, була здобута важлива перемога над московським військом⁷⁹. Проте в сучасній українській та зарубіжній історіографії немає сталого погляду на чисельність литовського війська під час бою на річці Ула. В польській історіографії, як вже зазначалося, називається цифра близько 4 тисяч чоловік. Сучасний білоруський дослідник Г. Саганович зазначає, що чисельність війська литовської армії на річці Ула становила від 4 до 10 тисяч чоловік. Радянський історик В. Корлюк не вказує точної кількості, а лише зазначає, що це була не велика армія⁸⁰. Очевидно, найбільш правильною є думка саме Г. Сагановича, оскільки на той час вже шляхта, в певній мірі задовольнивши свої політичні вимоги, більш-менш активно мобілізується на Лівонську війну, як ми вже бачили це з переписів 1565-67 років.

Друга важлива перемога була здобута в липні 1564 року, коли було розбито армію князя Серебряного. Проте про участь в ній шляхти українських земель відомо дуже мало. Точно відомо про участь в битві під

⁷⁸ Леп'вко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 41.

⁷⁹ Strykowski M. Kronika... S. 414; Korzon T. Dzieje wojen I wojskowości w polsce. T 1. Epoka przedrozbirowa. Lwów – Warszawa – Kraków, 1923. S. 267.

⁸⁰ Сагановіч Г. Полацкая война: 1563 – 1579 гг. *Адраджэние. Гістарычны альманах. В. 1.* Мінськ, 1995. С. 70.

Оршею чорнобильського старости Філона Кміти. Після розгрому армії Шуйського, Філон Кміта на чолі двохтисячного загону отримав завдання від найвищого гетьмана Григорія Ходкевича стежити за московською армією князя Сєребряного. Кміта проінформував Сєребряного про поразку Шуйського, а також поширював фальшиву інформацію про сильну литовську армію, яка буцімто йде на Сєребряного. Дана дезінформація дуже швидко дала результат. У війську князя Сєребряного поширювалась паніка, дезертирство, а під самим Смоленськом армія взагалі відступала без всякого прикриття⁸¹. Також можемо впевнено припустити, що крім, Кміти, в війську Григорія Ходкевича була та частина української шляхти, що здобула перемогу на річці Ула.

Як бачимо на той час українська шляхта було остаточно втягнута в Лівонську війну. Це відбулося завдяки військовій діяльності надвірного гетьмана литовського Романа Сангушка, який сприяв залученню української шляхти до військових дій. Дійсно, починаючи з середини 60-х років, Романові Сангушку відводиться чи не найбільша роль, як до залучення, так і до провідника української шляхти на даному етапі війни.

На другу половину 60-х років припадає вельми важлива подія в литовсько-московському конфлікті, також не без участі української шляхти – так звана Радошківецька військова кампанія. Як зазначає Г. Саганович, в керуючих колах Великого князівства Литовського обмірковувався план переносу військових дій на територію московської держави. Вищі стани країни вимагали ще від Сигізмунда Августа на січневому сеймі 1566 року в Гродні. Наступний сейм прийняв рішення про мобілізацію земського ополчення. Як тільки зірвалися переговори з Іваном Грозним, король розіслав універсали з наказом терміново збиратися усій шляхті і магнатам до війська. Однак збиратися військо не поспішало, і лише під глибоку осінь сформувались змобілізовані сили земського ополчення. Вони нараховували

⁸¹ Королюк В. Д. Лівонська війна... С. 35.

27708 кінноти, 1518 чоловік пішої шляхти і 13218 драбів. До цього ще треба додати декілька тисяч кінноти Корони Польської. Разом з обслугою артилерії (для походу було підготовлено 100 гармат) та іншими допоміжними формуваннями все військо нараховувало близько 50 тисяч чоловік. Такої військової сили Велике князівство Литовське ще ніколи не збирало. Сам король Сигізмунд Август приїхав стати на чолі війська. Але сама армія не поспішала діяти. Нарешті через місяць війська перейшли в Радишковичі, потім до Борисова. Планувалося, що Сигізмунд Август з 10-12 тисячним корпусом залишиться під Мінськом і відтягне на себе увагу Івана Грозного, а Григорій Ходкевич з головними силами від Борисова піде в глиб московської держави. Там обов'язково дійшло б до великої битви, а в відкритих битвах литовські гетьмани, зазвичай, перемагали царських воєвод. Але насправді цей план виглядав досить ризикованим: не можна було виводити головні сили з країни, так як в будь-який момент могли «вдарити» полки царські. Так і стояли в нерішучості обидві армії – у центрі Білорусі і під Великими Луками. Згодом Сигізмунд Август зібрав 12 тисяч кінноти і 6 тисяч піхоти та вислав їх на чолі з Григорієм Ходкевичем та Романом Сангушком здобувати фортецю Улу. Скоро армію покинув і сам Сигізмунд Август, після чого і шляхта почала роз'їжджатися по своїх маєтностях⁸².

Так і закінчилась добре запланована військова акція проти московської держави. Незважаючи на її провал, значення її в історії Лівонської війни непересічне, оскільки вона показала весь військовий потенціал литовської держави. Щодо участі української шляхти в даній кампанії, то її кількісний склад яскраво відображає перепис війська литовського за 1567 рік, який ми вище охарактеризували.

Проте незважаючи на провал радишківецької кампанії, військові дії на білоруському фронті за участю української шляхти тривали й надалі. Ще в 1567 році, до початку радишківецької акції, за даними Т. Корзона, загони

⁸² Hetmani Rzeczypospolitej... S. 413.

«...panów ruskich...» під командуванням надвірного гетьмана Романа Сангушка вели бойові дії проти московського воєводи Петра Сріб'яного під Чашниками⁸³. З початком 1568 року, після розпуску більшої частини війська, як вже зазначалося, найвищий гетьман литовський Григорій Ходкевич та надвірний Роман Сангушко, ходили здобувати фортецю Улу, загопи яких переважно склалися з українського населення в тому числі і шляхти. Ось як характеризує Романа Сангушка та Григорія Ходкевича польський геральдист Бартош Папроцький під час спільного походу на Улу: «Ці двоє йшли з загонами руськими, один перед одним здобуваючи собі велику славу»⁸⁴. Незважаючи на те, що похід на Улу завершився повною поразкою, наприкінці літа того ж року Роман Сангушко все-таки захопив цю фортецю, однак вирішальну роль в її здобутті зіграла не стільки шляхта, скільки козацтво. Невідомим залишається походження шляхтича Рачковського, який став ротмістром в завойованій фортеці Улі і перебував там ще за часів Стефана Баторія⁸⁵. Відомо, що після здобуття фортеці Ули Романом Сангушком у вересні 1568 року ним було залишено там певну кількість козаків та людей з Вітебська на відбудову й заселення цієї фортеці, яким обіцялось королівське жалування⁸⁶. Очевидно, Рачковський походив з білоруської шляхти, оскільки ніякого відношення до козаків Сангушка він не мав, проте не можна виключати і його українське походження. З грамоти полоцького воєводи князя А. І. Ногтева-Суздальського до канцлера Великого князівства Литовського М. Ю. Радзивілла за 1571 рік про приховані конфлікти, московський воєвода скаржився на Рачковського, що той посилав людей на московські землі «...за язиками...» та за іншою здобиччю⁸⁷.

⁸³ Сагановіч Г. Полацкая война... С. 72-73.

⁸⁴ Korzon T. Dzieje wojen I wojskowości w polce. T 1... S. 268.

⁸⁵ Paprocki B. Herby gycerstwa polskiego. Kragów, 1858. S. 649.

⁸⁶ Памятники Истории Восточной Европы. Источники XV – XVII вв. Т. 3. Документы Левонской войны (подлинное делопроизводство приказов и воевод) 1571 – 1580 гг. Москва – Варшава, 1998. С. 18.

⁸⁷ Archiwum xx. Sanguszków w Sławucie. T. 7. Lwów, 1910. S. 286.

Поступово, з початком 1569 року, військові дії з обох боків починають затихати. Обидві сторони були вже втомлені війною, яка не приносила, як одній, так і іншій видимих успіхів. Тому-то з кінцем 60-х початком 70-х років військові дії майже припиняються, або носять характер прикордонних сутичок.

Отже, як бачимо на даному етапі війни, тобто з початком 60-х і до початку 70-х років, українська шляхта взяла чи не найактивнішу в ній участь. Звичайно, з початком 60-х років її участь була номінальною. Це проявлялося в небажанні шляхти мобілізуватись на війну, а та, що перебувала в литовському війську – в заколотах. Проте коли поступово почали задовольнятися шляхетські вимоги, українська шляхта з середини 60-х років починає більш активно брати участь в Лівонській війні. Велика заслуга в залученні української шляхти до цієї війни належить найвищому та надвірному гетьманам литовським Григорію Ходкевичу та Роману Сангушку. Цьому сприяв той фактор, що Григорій Ходкевич займав уряд київського воєводи, а Роман Сангушко паралельно-посади брацлавського воєводи і житомирського старости, тому українська шляхта бачила в керівних колах війська «своїх людей», все більше залучалася до війни. Велику роль, що до утвердження української шляхти в війні проти московського царя, відіграла і Люблінська унія 1569 року, яка урівняла в правах українську шляхту з польською, що, власне, зіграло вирішальну роль в залученні української шляхти до війни з Москвою за часів Стефана Баторія.

3.2. Українська шляхта в військових діях на завершальному етапі

Зовнішні та внутрішньополітичні проблеми, які захопили московську державу та Велике князівство Литовське (після Люблінської унії Річ Посполиту), на деякий час дозволили забути про Лівонську війну. В Речі Посполитій це була смерть бездітного короля Сигізмунда Августа в 1572 році та довгий період безкоролів'я, який тривав до 1576 року, і пов'язана з ним боротьба за владу. В московській державі це спустошливий набіг татар в

1571 році, які спалили Москву, а також власні претензії царя Івана Грозного на польський престол. Але, не дивлячись на це, обидві держави розуміли, що війна ще не закінчена, і тому намагалися використати цей час для підготовки до майбутніх військових дій. Тому то роки перемир'я пройшли також в активних пошуках союзників. За планом Івана Грозного, в Лівонії було створено васальне королівство з території завойованих царських земель і земель, які в майбутньому будуть завойовані. Королем даних земель призначити брата датського короля герцога Магнуса, як васала царя. Ідучи на угоду з Магнусом, Грозний розраховував на союз з Данією. В свою чергу, Сигізмунд Август в кінці 60-х років вів переговори з Фрідріхом II Августом Саксонським, але могутнішого союзника в війні Литва отримала по Люблінській унії, хоча на той час Річ Посполита ще не була готова до великомасштабних військових дій.

Тобто, з кінця 60-х років і аж до обрання Стефана Баторія королем, в Лівонській війні на деякий час настало затишшя. Відійшла на деякий час і від ідеї шляхта українських земель. В документації кременецького земського суду зберігся запис кінця 60-х років про відрахування грошей від податків для виплати «службовим людям» у присутності маршалка, старости, підкоморія, писаря та чотирьох панів на час хвороби каштеляна⁸⁸. Проте більшу частину документу втрачено, і тому невідомо чи пов'язана дана виплата грошей з Лівонською війною. Швидше всього, дана виплата пов'язана з затяжними загонами – кварцяним військом. На доказ цього свідчить сам документ, де згадується, що гроші з податку йшли «...на заплату людям служивым с року шестдесят...постановеного ведле у рамци сойму городенского...»⁸⁹. На жаль, через втрату більшої частини документу, не відомо точно дату, з якого року почали службу шляхтичі, яким виплачувалися гроші, проте, як вже зазначалося, саме за ухвалою сейму 1562

⁸⁸ Памятники Истории Восточной Европы. Источники XV – XVII вв. Т. 3. Документы Левонской войны... С. 24 – 25.

⁸⁹ ЦДАК. Ф. 22, Оп. 1, Спр. 3. Арк. 40 зв. – 41.

– 1563 років четверта частина прибутків з королівщин була виділена для потреб поточної оборони. Тому можливо з цього року і розпочалася служба волинської шляхти в кварцяному війську. Не відомим залишається і походження шляхтича Войтеха Бельковського, який потрапив у полон в кінці 60-х років, про що доповідав вже згаданий полоцький воєвода князь А. І. Ногтев – Суздальський своїй грамоті канцлеру Великого князівства Литовського М. Ю. Радзивілла⁹⁰. Про його можливе українське походження говорить той факт, що в кінці 60-х років на московському прикордонні ще діяли загони на чолі з Романом Сангушком та Олександром Полубенським.

Широкомасштабні військові дії розпочалися після обрання Стефана Баторія королем. Провівши мобілізацію, а також заключивши мир з татарами, щоб забезпечити спокій на південному фронті, Стефан Баторій вирішив розпочати військові дії. Королівський план ведення війни був надзвичайно простий, але в той же час надзвичайно вдалий. Він не мав на меті ведення військових дій в Прибалтиці, а використовував ту обставину, що московські землі можна відрізати від Прибалтики по лінії Полоцьк – Великі Луки – Псков. Першим на черзі стояв Полоцьк, завоювання якого планувалося на серпень 1579 року. Тому вже на весну 1579 року було чітко визначено термін і місце збору війська. За даними польського історика К. Гурського, термін збору припадав на 4 травня 1579 року на день святого Флориана, а місце збору було: для Малопольщі та Русі в Брест – Литовську, а для Великопольщі та Мазовії – в Бельську⁹¹. Про подальші дії короля розповідає інший поляк – хроніст Мацей Стрийковський. За його словами, король, постановивши всілякі поступки на військові потреби з панами литовськими в Вільні, виїхав останнього дня до Свіра, для попису і шикування війська, яке там було, як зазначено «...*według naznaczenia w ty pola sciągnęgo...*». Звідти король рушив на Полоцьк зі всім військом

⁹⁰ Там же.

⁹¹ Памятники Истории Восточной Европы. Источники XV – XVII вв. Т. 3. Документы Левонской войны... С. 24.

Великого князівства Литовського, «...*Żmudzkiego I Ruskiego...*», над яким гетьманом великим був Віленський воєвода Миколай Радзивілл, над жовнірами його син Криштоф, гетьман польний; над польським рицарством гетьманом був подільський воєвода Миколай Мілецький, над угорцями – Каспер Бекаш, а над німцями, як зазначено «...*pieszumi...*» призначався Христофор, граф Розражевський, староста Ленчинський⁹².

Як бачимо знову, після тривалої перерви, Миколай Радзивілл «Рудий» повернув собі уряд великого гетьмана. За даними польського історика Г. Лулевича, на початку 1566 року, після смерті двоюрідного брата, Миколай «Рудий» отримав уряд воєводи Віленського і канцлера литовського. Але одночасно був змушений скласти повноваження великого гетьмана. В період безкоролів'я Радзивілл спершу підтримував цісаря Максиміліана II, але в середині 1576 року перейшов на бік Стефана Баторія. Новий король оцінив позицію, яку займав Радзивілл у Великому князівстві Литовському, а також його військовий досвід, як гетьмана в часи Сигізмунда Августа, почав з ним співпрацювати в організації своїх військових планів. Вже універсалом 30 серпня 1576 року король довірив йому тимчасові функції гетьмана найвищого, а на випадок московського наїзду доручив командування посполитим рушенням литовської шляхти. Перед початком військових дій з московською державою, Стефан Баторій вибрав «Рудого», як головного співпрацівника в Великому князівстві Литовському, а 6 березня 1578 року на сеймі в Варшаві, Миколай Радзивілл отримав привілей на гетьманство найвище литовське⁹³.

Проте шляхта з українських земель перебувала не лише в війську Радзивілла «Рудого». Перебувала вона й у війську сина Радзивілла «Рудого» Криштофа Радзивілла «Перуна», а також в коронному війську. Але місцем збору, як для шляхти з власними почетами, так і для тих, що служили одним

⁹² Górski K. Pierwsza wojna Rzeczypospolitej z Wielkim księstwem moskiewskim za Batoiego. Warszawa, 1892. S. 98.

⁹³ Strykowski M. Kronika... S. 428.

конем (самі) з України, були литовські землі. Так, наприклад, посланець шляхтича з Волині Яна Горайського, який на той час судився з іншим шляхтичом Андрієм Чолганським, доповідав, що його пан (Горайський) не може з'явитися до суду, в зв'язку з від'їздом на службу його королівської милості «...на войну до Литвы...»⁹⁴. Але більшість свідчень, стосовно військової діяльності української шляхти на завершальному етапі Лівонської війни в даному дослідженні, стосується участі не в литовському війську Радзивілла «Рудого», а в коронному Миколая Мілецького.

Під Полоцьк Стефан Баторій пішов не з усім військом. Не відомо чому, але частину війська Баторій залишив на українських землях під командуванням Миколая Сенявського. Очевидно, Баторій, незважаючи на підписання миру з татарами, вирішив підстрахувати себе від небезпеки з півдня і залишив військо Сенявського саме для захисту південно – східних рубежів від татар. Як зазначає інший хроніст Рейнольд Гейденштейн, перед походом на Чернігівщину князя Костянтина Острозького, король наказував Сенявському, аби з військом своїм «...które na kresach ruskich pod jego zostawało dowództwem...», приєднатися до Острозького і з Київщини вирушити на Чернігівщину. Але через певні причини Сенявському це не вдалося зробити⁹⁵.

Як вже вище зазначалося, більшість свідчень про українську шляхту на даному етапі стосуються її участі в складі коронного війська. Мартин Бельський перераховує цілий ряд шляхтичів, які прибули до війська зі своїми загонами: Прокоп Пенъонзек, Андрій Ореховський з кінною ротою, Уровецький з загоном піхоти, Станіслав Стадницький, Вибрановський та багато інших⁹⁶. Дані шляхтичі, (крім Вибрановського), згадуються пізніше, під час останнього походу Стефана Баторія на Псков в 1581 році, де поряд з їхніми загонами згадуються загоони сандомирського воєводи Єжи Мнішека та

⁹⁴ Hetmani Rzeczypospolitej... S. 414 – 416.

⁹⁵ ЦДІАК. Ф. 22, Оп. 1, Спр. 7. Арк. 24 зв. – 25.

⁹⁶ Heidensztejn R. Pamiętniki wojny moskiewskiej. Lwów, 1894. S. 81.

Бокія⁹⁷. Невідомо, чи мають якесь відношення до українських земель Прокіп Пеньонзек, Уровецький, Станіслав Стадницький та Вибрановський, але Ореховський, та тим більше Бокій, все-таки, очевидно, мають. Останній, мабуть, і є Федір Бокій, який згадується зі своїм почетом в роті брацлавського воєводи Януша Збараського⁹⁸. М. Бельський також перераховує ряд шляхтичів, які перебували вже безпосередньо в складі самих рот, вказуючи при цьому до якого герба належав той чи інший шляхтич, але українських представників шляхетства не зустрічаємо. Проблема полягає також в тому, що українська шляхта була включена до польських гербів, що також зменшує шанси відрізнити шляхтича від польського.

Польський геральдист Бартош Папроцький згадує про рід Белжецьких з Русі, де зазначає про двох шляхтичів з цього роду, які брали участь у війні з московською державою⁹⁹. Один з них – Бартош Белжецький, який, як зазначено, «за Стефана Баторія до Москви коштом своїм їздив» і помер в 1583 році по закінченні війни¹⁰⁰. Більш конкретних відомостей про його діяльність (де воював, в яких походах брав участь) Папроцький не згадує. Зате він детально описує діяльність іншого представника цього ж роду – Яна Белжецького¹⁰¹. Зокрема відомо, що Ян Белжецький брав участь в даному поході на Полоцьк: воював під Полоцьком, Соколом в загоні брацлавського воєводи Януша Збараського та Миколая Мілецького¹⁰². Відмічено також, що Ян Белжецький хоробро боровся в рядах королівського війська під Полоцьком та з хорошого боку проявив себе при здобутті Сокола¹⁰³.

Як бачимо, вище наведені свідчення підтверджують думку, що українська шляхта брала участь у війні не лише в війську, яким командував Миколай Радзивілл «Рудий». Дійсно, брацлавський воєвода Януш

⁹⁷ Bielski M. Kronika. T. 3. Sanok, 1856. S. 1489 – 1490.

⁹⁸ Piotrowski J. Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków. Kraków, 1894. S. 79.

⁹⁹ Яковенко Н. Українська шляхта... С. 239.

¹⁰⁰ Paprocki B. Herby... S. 176.

¹⁰¹ Ibid. S. 176.

¹⁰² Ibid. S. 176 – 179.

¹⁰³ Ibid. S. 176 – 177.

Збараський, який мав під своїм командуванням близько тисячі кінноти та шляхетські приватні почети, був під безпосереднім командуванням великого гетьмана коронного Миколая Мілецького¹⁰⁴. Як вже зазначалося, крім польської кінноти в роті Януша Збараського, представлені також ряд шляхтичів зі своїми почетами, про які згадує українська дослідниця Н. Яковенко. За її даними, крім вже згаданого Федора Бокія, представлені зі своїми почетами Павло Покривницький, котрийсь з князів Любецьких, Лаврін Безсекирський, Михайло Гулевич – Воютинський, Михайло Маяковський, Федір Горайн, Захаріяш Разнюшинський та ін.¹⁰⁵

Крім тієї шляхти, яка мала служити в війську, до складу шляхетських загонів входили й добровільні, також переважно з числа шляхти. Наприклад, у власному почеті самого Миколая Радзвівілла «Рудого» добровольцями вказуються Андрій Чорний, Войцех Орховський, Войцех Забульський, Ян Война та Обремський¹⁰⁶. Це не велика кількість, якщо враховувати, що почет великого гетьмана литовського складав близько тисячі кінноти і ста піших жовнірів¹⁰⁷. Звичайно, і кількість добровольців в різних ротах була різною. Так в роті луцького старости нараховується лише чотири добровольці за даними Б. Папроцького: Єремія Пучейовський з слугою, Ян Стромольський та Павловський¹⁰⁸. В загоні брацлавського і вінницького старости Юрія Струся нараховується близько восьми волонтерів: Юрій Пжезденський, Андрій Лещинський, Станіслав Веліцький, Ян Проміцький, слуга Закревського, Петро Лосицький, слуга Куропатвіна та Якоб Собліцький¹⁰⁹.

Широко використовується також і вже згаданий «товариський» спосіб формування шляхетських загонів. Очевидно, за таким принципом були укомплектовані «охотнікі з Подола», про які згадує польський історик К.

¹⁰⁴ Ibid. S. 177 – 179.

¹⁰⁵ Hetmani Rzeczypospolitej... S. 108 – 109.

¹⁰⁶ Яковенко Н. Українська шляхта... С. 239.

¹⁰⁷ Paprocki B. Herby... S. 212.

¹⁰⁸ Hetmani Rzeczypospolitej... S. 416.

¹⁰⁹ Paprocki B. Herby... S. 513.

Гурський, зазначаючи, що вони прибули під Полоцьк до королівського війська разом із загонами князя Костянтина Острозького¹¹⁰. Очевидно, що даний загін не входив в склад почету князя Острозького, оскільки автор чітко їх розмежовує¹¹¹.

На цьому власне вичерпуються всі відомості про участь української шляхти в першому поході Стефана Баторія. Глибокої осені королівське військо повернулось додому й на деякий час було розквартировано. Частина військового плану було виконано. На черзі залишались Великі Луки та Псков.

Як і в попередньому випадку, відомості про участь української шляхти під час другого походу на Великі Луки знаходимо в складі коронного війська. На той час його командування дещо змінилося; найвищий гетьман коронний Миколай Мілецький був усунутий від справ, а на його місце Стефан Баторій призначив людину без якогось військового минулого, але яка на ділі довела, що заслуговує уряд найвищого коронного гетьмана – коронного канцлера Яна Заморського.

Як зазначає В. Новодворський, до замку Усвят, крім Миколи та Криштофа Радзвивіллів, в ар'єргарді війська з польською кіннотою та піхтою йшов брацлавський воєвода Януш Збараський¹¹² (можливо з ним були вище зазначені шляхетські почти). Рейнольд Гейденштейн до них приписує ще кам'янецького каштеляна та польного гетьмана Миколу Сенявського, хоча Новодворський, посилаючись на щоденник гнезденського каштеляна Яна Зборовського, заявляє, що Сенявський прибув до армії пізніше, коли військо вже стояло під Усвят¹¹³. Мова йде про того Сенявського, якого Баторій під час попереднього походу залишив з військом на Україні. Так, Р. Гейденштейн зазначає, що Сенявський з військом прибув до королівського

¹¹⁰ Ibid. S. 513.

¹¹¹ Górski K. Pierwsza wojna... S. 106 – 107.

¹¹² Ibid. S. 106 – 107.

¹¹³ Новодворский В. Война за Ливонию между Москвой и Речью Посполитою (1570 - 1582). Санкт Петербург, 1904. С. 156.

обозу, оскільки «...z tatarami był pokoj I z tej strony żadne nie groziło niebezpiecztnstwo...»¹¹⁴. Це підтверджує вище висловлену думку про те, що Сенявський з військом під час першого походу на Полоцьк був залишений для оборони південно – східних рубежів від татар.

Більш детально про військо Миколая Сенявського розповідає той же Гейденштейн під час переходу з Усвяту під Великі Луки. Зокрема, він зазначає, що Миколай Сенявський «...z jego Rysinami» натерпілися великого голоду і були геть знесилені, оскільки головним їхнім завданням було в ар'єргарді війська тягнути вози з гарматами. Тому з тієї причини, що військо це було геть знесилене, король та гетьман Заморський наказали Сенявському повернутися до Усвят¹¹⁵.

Крім шляхти, в регулярному війську продовжували діяти загони шляхти волонтерів – добровольців. Як зазначає С. Леп'явко, у полку Яна Зборовського були роти Темрюка (піхота) та теребовлянського старости Якуба Претвича, де, крім шляхти, в їхніх загонах були й козаки. Посилаючись на свідчення Зборовського, Леп'явко зазначає, що Претвич – волонтер, а значить його люди – теж були волонтерами з українських земель¹¹⁶.

На жаль, свідчення про українську шляхту в другому поході Стефана Баторія є вельми обмежені, але й обмежена джерельна та літературна база. Цілком ймовірно можна припустити, що в поході під Великі Луки брала участь також і та частина української шляхти, що і в попередньому поході на Полоцьк, хоча відомостей про це не зустрічаємо. Трохи більше відомостей про участь шляхти українських земель маємо під час останнього походу Баторія на Псков в 1581 році.

Після двох вдалих походів Стефану Баторію залишалось захопити ще одну важливу фортецю – Псков. Намагаючись чим швидше вирушити в

¹¹⁴ Heidensztejn R. Pamiętniki... S. 118.; Новодворский В. Война за Ливонию... С. 156 – 157.

¹¹⁵ Heidensztejn R. Pamiętniki... S. 118.

¹¹⁶ Ibid. S. 119.

похід, Баторій весною та літом поповнював військо, і на серпень 1581 року воно було вже зібрано до походу. Чисельність його, як зазначає С. Леп'явко, становила від тридцяти двох до сорока тисяч чоловік, тоді як в Пскові гарнізон разом із боєздатним населенням складав до п'ятдесяти тисяч, а всього в царя було до трьохсот тисяч чоловік¹¹⁷. Щодо української шляхти, то, крім її участі в військових діях в складі коронного війська, зустрічаємо її також в складі війська надвірного гетьмана литовського Криштофа Радзвивілла «Перуна». Можливо українська шляхта брала участь у війську «Перуна» і під час попередніх походів на Полоцьк і Великі Луки, проте більш конкретні відомості дізнаємося під час останнього походу. Але спершу охарактеризуємо діяльність шляхти з українських земель в складі коронного війська.

Багато цікавих відомостей про псковський похід та участь в ньому української шляхти дізнаємося з мемуарів одного польського шляхтича, який брав участь у поході та в рядах королівського війська, які були знайдені та надруковані Яном Піотровським.

Напередодні штурму міста, як зазначає Я. Піотровський, 8 вересня п'ять кінних ротмістрів, яких втомила тактика короля облоги міста, прийшли до Баторія і просили дозволити піти на штурм міста першими. Це були вже згадані ротмістри Пеньонзек, Стадницький, Мнішек, Андрій Ореховський та Бокій. Як зазначає Піотровський, король охоче дозволив їм і вони, натягнувши на зброю «*koszule biale...*», кожен перед своїм наметом вивісив хоругву, даючи знати всім охочим приєднатися до них, записуватися до їхніх хоругв з двох причин: аби і король бачив, і мішанини не було¹¹⁸. Дивна річ, як зазначає автор, яка сила людей до них записувалася на реєстр, бігла і, скинувши з шабель ті «*koszule biale...*» і вийнявши меч з піхв, ходили один до

¹¹⁷ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1961 – 1591). Чернігів: Сіверянська думка, 1999. С. 80 – 81.

¹¹⁸ Там же. С. 109.

другого прощатися та заповіти писати¹¹⁹. Дані ротмістри зі своїми почетами очевидно, входили до війська, яким командував брацлавський воєвода Януш Збаразький (про діяльність якого теж згадує Піотровський). Як вже було зазначено, в роті Збаразького згадується Федір Бокій, а сам Збаразький, як зазначає Леп'явко, був головним у військовому таборі, фактично заступником короля¹²⁰. Тому не виключено, що дані ротмістри зі своїми почетами були під командуванням брацлавського воєводи.

В ході невдалого штурму Пскова дізнаємося ще про одного ротмістра з України, який прибув зі своїм почетом в складі коронного війська – шляхтича Лянцкоронського. Так, Я. Піотровський зазначає, що 23 вересня, під час чергового невдалого рейду під мури міста було вбито двох французів, кілька драбів та слугу пана Лянцкоронського¹²¹. Очевидно мова йде про Миколая Лянкоронського, «...*rotmistrza na podolu*...», про якого згадує Б. Папроцький, який зазначає, що він за Стефана Баторія в Москву на війну ходив¹²². Зі свідчень Піотровського дізнаємося, яке завдання із своєю ротою виконував Лянцкоронський. З мемуарів видно, що головним завданням роти Лянцкоронського була охорона табору. Так, запис за 26 жовтня показує, що напад московського війська, яке напало надвечір того ж дня, довгий час успішно відбивали загони Лянцкоронського та Мнішека, які саме в цей час охороняли табір, поки їм на допомогу не прийшов Януш Збаразький з підкріпленням¹²³. Але через декілька днів із загоном Лянцкоронського сталася вельми неприємна історія. Як зазначає Піотровський, вночі 29 жовтня в таборі Лянцкоронського розпочалася пожежа: горіли стайні, приміщення з провіантом; вісім товаришів згоріло живцем, багато отримали опіки¹²⁴.

¹¹⁹ Piotrowski J. Dziennik... S. 79.

¹²⁰ Ibid. S. 79.

¹²¹ Яковенко Н. Українська шляхта... С. 239.; Леп'явко С. Українське козацтво... С. 109.

¹²² Piotrowski J. Dziennik... S. 95.

¹²³ Paprocki B. Herby... S. 636.

¹²⁴ Piotrowski J. Dziennik... S. 160 – 161.

Крім коронного війська, українська шляхта перебувала і в рядах литовського війська Криштофа Радзивілла «Перуна». Він поряд з коронним військом, дійшовши до Пскова, звідти разом з М. Гарабурдою вирушив аж до Волги, але, як зазначає М. Соловйов, «...далеко не пошли, боясь сильних полков царских...»¹²⁵. Але, як надалі побачимо це було не так. Військо Криштофа Радзивілла «Перуна» складалося з 4 тисяч жовнірів, серед яких була добірна рота польських ветеранів, чисельністю 1100 чоловік кінноти; 900 піхоти, 750 чоловік литовської та української кінноти; 600 чоловік татарської кінноти; загін ногайських татар і декілька сот найманців з Кавказу, так званих п'ятигорців. На допомогу даному війську король надав додатковий полк в кількості 2 тисяч чоловік під командуванням Філона Кміти¹²⁶. Сергій Леп'явко подає побудову колони військ Радзивілла та Філона Кміти: посередині йшли головні сили з обозом, а по боках, на сім – вісім миль наліво розходилися козаки, а направо – литовські татари¹²⁷. Московське військо уникало бою, роблячи лише окремі засідки. Цар не вступав в битву по тій причині, що боявся поразки. Через Волгу до Стериці, де перебував Іван Грозний, що заставило його трохи похвилюватись, Радзивілл послав козаків. Цар спостерігав пожежі навколишніх сіл, але залишався бездіяльним. Результатом цього було те, що все «в окрузі триста миль було спалено та сплюндровано». П'ять днів простояв над Волгою Радзивілл, кидаючи з тріумфом та великою здобиччю – до короля під Псков. Згодом цей похід було описано безпосереднім його учасником, українцем Андрієм Римшою¹²⁸.

На цьому, власне, закінчуються відомості про українську шляхту в псковському поході. Невдале його закінчення призвело нарешті до підписання мирного договору, і на початок 1582 року військо повернулось

¹²⁵ Ibid. S. 164.

¹²⁶ Соловйов С.М. Історія Росії з найдавніших часів. Київ, 1965. Кн. 3. Т. 5-6. С. 575.

¹²⁷ Hetmani Rzeczypospolitej... S. 438.

¹²⁸ Леп'явко С. Українське козацтво... С. 111.

додому і було розпущене. Виснажлива війна, яка тривала близько двадцяти трьох років, була нарешті закінчена.

Залишається лише дещо наголосити, як в структурному плані «виглядала» українська шляхта в війську. Дещо про це згадує Н. Яковенко, як, наприклад, про структуру князівської роти Януша Збаразького (про що вже мова йшла вище), де зазначено шляхетські почети, які в структурному плані входили в роту брацлавського воєводи¹²⁹. Згадує дослідниця і про ту шляхту, яка не входила з власними почетами в склад князівських рот. Зокрема Н. Яковенко припускає, що українська шляхта намагалася триматися гуртом, бо в переписах вона, як правило, фіксується не поодинці, а певними групами. Скажімо, у роті Станіслава Лаша 1579 року служили Іван Холоневський, Іван Головинський, Станіслав Юхновський і Василь Жабокрицький, у роті Малхера Дарницького 1580 року – Григорій Костя і Андрій та Кіндрат Білостоцькі¹³⁰. І з цими свідченнями важко не погодитись. Залишається тільки додати, що крім самих шляхтичів, які були в складі почетів, самі почети української шляхти старалися триматися разом. Це, як ми вже бачили, були почети Федора Бокія, Андрія Ореховського та ін.

Як видно з дослідження, українська шляхта (і не тільки) тяжіла до кінного війська. Щодо пішої шляхти, то на заключному етапі війни згадується лише піший загін шляхтича Уровецького¹³¹. Як зазначає Н. Яковенко, шляхетські піші відділи Стефан Баторій спробував вперше використати під час походу на Псков і, зокрема, у бойових діях 1581 року брало участь 600 вояків-піхотинців, набраних переважно серед незаможної шляхти Мазовії та Підляшшя. Однак ця практика не прижилася, бо шляхта традиційно тяжіла до кінної служби, тим більше, що з кінця XVI століття основною ударною силою важкої піхоти стало козацтво¹³². Але це очевидно

¹²⁹ Hetmani Rzeczypospolitej... S.438 – 439; Леп'вко С. Українське козацтво... С. 111.

¹³⁰ Яковенко Н. Українська шляхта... С. 239.

¹³¹ Там же. С. 239.

¹³² Bielski M. Kronika... S. 1489.

не є приватний почет згаданого шляхтича Уровецького, оскільки у перші часи після унії такі великі за кількістю роти ще не скликалися.

Деякі відомості збереглися і про платню, яку отримували шляхтичі в своїх загонах. В піших ротах капітанові на місяць припадало 100 золотих, ротмістрам по 20 золотих, поручикам по 10, десятникам по 5, родовим шляхтичам по 4 золотих¹³³. Приблизно стільки само отримували і кінні роти¹³⁴. В Скарбових книгах за часів Стефана Баторія зустрічаємо ще одну згадку, що в Львові до рук пана Кам'янецького на зарплату жовнірам подільським було видано 3900 злотих¹³⁵. У даному випадку очевидно мова йде про військо Миколи Сенявського, яке стояло спочатку на Україні, а під час другого походу було взято на війну, і слово «кам'янецький», очевидно, слід тлумачити не як прізвище, а як посаду, оскільки Сенявський був кам'янецьким каштеляном. Слід відмітити також той факт, що, крім грошей, більшість шляхти йшла воювати просто за здобич, що офіційно було дозволено королем¹³⁶.

Отож, з впевненістю можемо відмітити, що українська шляхта на завершальному етапі, взяла активну участь у військових діях. Через вмілу політику Стефана Баторія стосовно шляхти не спостерігаємо якогось невдоволення чи заколотів української шляхти в королівському війську. Головною відмінністю від попереднього етапу війни є те, що українська шляхта перебувала на службі в складі не тільки литовського, а й польського (коронного) війська. Отож, на відмінну від попереднього етапу війни, злагоджені відносини Стефана Баторія з усією шляхтою та залучення до війни найманих військ, приніс виграш в Лівонській війні для Речі Посполитої.

¹³³ Яковенко Н. Українська шляхта... С. 236.

¹³⁴ Źródła Dziejowe. T. IX. Księci podskarbinskie z czasów Stefana Batorego 1576 – 1586. Warszawa, 1881. S. 293.

¹³⁵ Ibid. S. 293.

¹³⁶ Ibid. S. 289.

РОЗДІЛ 4. ЗАГОНИ МАГНАТІВ ТА КОЗАКУЮЧА ШЛЯХТА В ЛІВОНСЬКІЙ ВІЙНІ

Ще одним питанням, на якому зацентруємо увагу, є участь української шляхти в Лівонській війні не в війську, а безпосередньо в магнатських приватних загонах, оскільки останні вступали в війну не в складі загального повітового ополчення під стягом землі, а у власних формуваннях (почетах) під родовим гербом. Крім того, відмінність проявлялась і в соціальному складі шляхти, як безпосередньо в війську так і в магнатських формуваннях.

Як вже вище зазначалося, основу посполитого рушення (меншою мірою кварцяного війська), складала заможна шляхта, яка сама, або зі своїми почетами брала участь у військових діях. Дрібна шляхта входила до складу власне шляхетських загонів або до кварцяного війська, де служба оплачувалась. В магнатських збройних формуваннях у більшості випадків основу їхнього війська становили шляхтичі – васали, які безпосередньо підпорядковувались князю і були від нього залежні. Як зазначає білоруський історик М.Ф. Спіридонов, шляхта – васали отримувала від князя невеликі маєтності і зобов'язані були нести за них військову службу в складі військових загонів своїх сюзеренів – почетів¹³⁷. Хоча Спіридонов в даному визначенні має на увазі лише територію Білорусі, воно також підходить і до українських земель, хоча в деяких аспектах відмінності все ж існували. Крім шляхти – васалів, до складу магнатських загонів входила також шляхта – клієнти, тобто безземельна, малоземельна, або й середня шляхта, яка надвірними службами заробляє собі на прожиток.

В період Лівонської війни перші згадки про участь в ній магнатських загонів датується початком самої війни та вступом Великого князівства Литовського в саму війну. В листі від 18 листопада 1560 року Сигізмунд Август наказує князям Вишневецьким бути готовими до вступу в війну, а

¹³⁷ Спиридонов М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI вв.). Минск: «Навука і техника», 1993. С. 47.

також зібрати і віддати зі своїх маєтків всі податки на потребу війни¹³⁸. В даному листі йде мова про чисельний склад князівського почету які князі Вишневецькі мали взяти з собою на війну¹³⁹, але через втрату документу кількісний склад загону встановити не можливо. В другому листі короля князям Вишневецьким, датованим 10 травням 1561 року, Сигізмунд Август наказує їм з'явитись до Зальборку до війська гетьмана Миколая Радзивілла¹⁴⁰, але в листі немає прямих згадок про почети які мали з собою брати Вишневецькі на війну. Але вже в третьому листі від 1562 року, в якому король Сигізмунд Август наказує князю Андрію, Костянтину і Максиму Вишневецьким з'явитися до замку Ричиці до війська луцького і брацлавського старости, князя Богуша Корецького, і який є копією листа який міститься в Литовській метриці, є наказ «...ажбы есте с почтом слуг ваших коньно, зброино, яко службу земскую служити и заступовати повинны...»¹⁴¹. Тобто, як бачимо, король особисто наказував збирати почет та їхати на війну. Крім князів Вишневецьких, даний наказ, як видно з документів Литовської Метрики, стосувався також князів Четвертинських, Чорторійських, Збаразьких, Сангушків, Ружинських, Корецьких та ін.¹⁴²

Як вже зазначалося, до особливих прав магнатів належало те, що їхні збройні загони вступали на війну не в складі загального повітового ополчення під стягом своєї землі, а у власних загонах під родовим гербом. Але самі князівські васали-шляхтичі могли рушати на війну і не в складі почети сюзерена. Н. Яковенко, посилаючись на Литовський Статут 1529 року, (розд. II арк. 2) зазначає, що, якщо шляхтичі – васали, крім маєтку, пожалуваного сюзереном, володіли землею «під господарем», то мушили виходити на війну не в почеті князя, а в складі повітового ополчення¹⁴³. Але

¹³⁸ ЦДІАК. Ф. 220, Оп. 1, Спр. 43. Арк. 31 – 31 зв.

¹³⁹ Там же.

¹⁴⁰ ЦДІАК. Ф. 220, Оп. 1, Спр. 45. Арк. 28.

¹⁴¹ ЦДІАК. Ф. 220, Оп. 1, Спр. 46. Арк. 30.

¹⁴² Lietuvos Metrika. Knyga № 564 (1553-1567). Viešuju reikalų Knyga 7. Vilnius, 1996. S. 96 – 97.

¹⁴³ Яковенко Н. Українська шляхта... С. 107.

невідомим залишається той факт, чи був змінений даний закон двома останніми Литовськими статутами 1566 і 1588 років.

Детальніше про кількість та озброєння магнатських загонів дають переписи війська литовського за 1565 та 1567 роки. Зокрема, з перепису за 1565 рік, дізнаємося про магнатів із своїми загонами в литовській армії на 1565 рік. У порівнянні з наступним переписом 1567 року, перепис 1565 року відображає прізвища лише двох представників української магнатерії: Збараських та Вишневецьких¹⁴⁴. Ці магнати виставляли певний почет, який складався переважно з васально залежної шляхти і який ділився за родом війська: по козацьку, або по гусарську – кіннота, і драбів – піхота. Як зазначає М. Ф. Спіридонов, кількість «коней» (кінних воїнів), споряджались або пропорційно чисельності селянських «служб», які належали феодалам (як одиниця обкладання повинностями), або «димів» (господарств)¹⁴⁵. Очевидно кошти, які отримував феодал з селянських «служб» або «димів» і йшли на спорядження васалів шляхти, яка рушала на війну. Залежно від кількості землі, яку мав той чи інший феодал, і зібраних коштів, формувались загони по гусарські (коли феодал більш заможний), і по козацькі (коли менш заможний). Драби, як піхота, формувалися переважно з селян. Як зазначає М. Ф. Спіридонов, феодалів, по кількості споряджених ними коней і відповідно чисельності селянських «служб» і «димів», які їм належали і отже й величини їхніх земельних володінь, можна розділити на п'ять основних соціальних категорій: 1) найдрібніші феодалі, які виставляли одного коня, або несли військову службу самі; 2) менші – від 2 до 10 коней; 3) середні – 11-50 коней; 4) крупні – 51-100 коней; 5) найкрупніші – більше 100 коней¹⁴⁶. У даному випадку (тобто за переписом 1565 року), якщо брати до уваги поділ Спіридонова, маємо справу з середніми та крупними феодалами, якщо звісно

¹⁴⁴ Литовская Метрика. Книги Публичных дел. Переписи войска литовского. (РИБ – Т. 33). Петроград, 1915. С. 243 – 245.

¹⁴⁵ Спиридонов М. Ф. Закрепощение... С. 32.

¹⁴⁶ Там же. С. 32.

взяти до уваги ту кількість почету, яку вони виставляли. Звісно, таких магнатів, як Збараські чи Вишневецькі, не назвеш середніми землевласниками, але за поділом Спірідонова вони попадають під категорію середніх та крупних землевласників. Так, один з князів Збараських виставляв лише почет «...збройно по усарску...»¹⁴⁷. З князів Вишневецьких зазначено троє: Андрій, Костянтин та Олександр, які теж виставляли певну кількість коней. Зокрема Андрій Вишневецький виставив почет чисельністю 95 коней (81 по гусарські і 14 по козацькі), Костянтин 19, а Олександр 30 озброєних по гусарські¹⁴⁸.

Перепис 1567 року, на відмінну від попереднього, показує більшу чисельність магнатів та загонів, які вони виставляли до війська. Крім чисельності виставленого почету, зазначаються також і маєтності, звідки вони виставлялися, чого немає в попередньому переписі. В переписі зазначені прізвища Чарторійських, Сангушків, Курбського, Вишневецьких, Збараських, Корецьких. Не будемо перераховувати самих магнатів та їхні загони, оскільки список є досить солідним, лише зазначмо, що середня кількість виставленого почету становила близько 100 коней. Цікаво, що князь Костянтин Острозький відмовився виставити почет із своїх маєтностей, мотивуючи даний крок тим, що вже ставив почет в 200 коней по козацьки та 100 драбів¹⁴⁹, хоча даних про це в попередньому переписі не зустрічаємо.

Як зазначає М. Ф. Спірідонов, в число почетів включались не всі коні, які споряджали феодалі, а лише ті, які виставлялися «...с повинности...», тобто в обов'язковому порядку за встановленими нормами з їхніх селянських служб. Із загальної кількості коней, які споряджали ті чи інші феодалі, включались коні: 1) з маєтностей, які знаходилися в них під заставою («закупні»), тобто ті, які не були їхньою власністю; 2) з маєтностей, які знаходилися в феодалів під опікою, тобто які були власністю інших феодалів;

¹⁴⁷ Литовская Метрика. Книги Публичных дел. Переписи войска литовского... С. 245.

¹⁴⁸ Там же. С. 245.

¹⁴⁹ Там же. С. 450 – 451.

3) «на ласку господарську», тобто не в обов'язковому порядку, а добровільно¹⁵⁰. Як зазначає це білоруський дослідник, така методика підрахунку коней дозволяє визначити більш точніше величину їхніх земельних володінь¹⁵¹.

Хотілося б відмітити вельми цікавий факт стосовно князівських загонів. Шляхтичі – васали, які вирушали на війну у складі князівських загонів, теж повинні були виставляти певну кількість коней чи драбів до війська, залежно від маєтностей, які їм надав сеньйор. Наприклад, серед почету надвірного гетьмана литовського Романа Сангушка, чисельність якого становила 100 коней та 50 драбів за переписом 1567 року, згадуються «...слуги его милости...», які в 1567 році «были и служили в Чашиниках подлуг sprawy и ведомости од его милости даное...» і які теж в свою чергу виставляли до війська певний почет коней та драбів (як правило не більше трьох)¹⁵².

Про участь у військових діях української шляхти на початковому етапі війни відомо дуже мало. Очевидно, переважна більшість її була разом з магнатами у війську Романа Сангушка та Богуша Корецького. З магнатів, які в цей час не перебували безпосередньо в складі литовського війська і вели військові дії окремо, можна виділити черкаського і канівського старосту Михайла Вишневецького. Він, у 1563 році із загоном білгородських татар та козаків ходив походом на Новгород – Сіверський¹⁵³. Але, як ми бачимо зі скарги московських послів, в загоні Вишневецького була значна кількість шляхти. З дипломатії того часу між Великим князівством Литовським і московською державою дізнаємося, що московським військом було взято в

¹⁵⁰ Спиридонов М. Ф. Закрепощение... С. 32.

¹⁵¹ Там же. С. 32.

¹⁵² Литовская Метрика. Книги Публичных дел. Переписи войска литовского... С. 452, 1253 – 1254.

¹⁵³ Соловйов С.М. Історія Росії ... С. 578.

полон шляхтича Богданка, комірника¹⁵⁴. Очевидно він, будучи особистим слугою князя, командував якимсь одним військовим з'єднанням князя.

В 60-х роках XVI століття одним з аспектів в зменшенні магнатських прав вважається відміна збройних корогв, що виступали окремо від повітового ополчення під гербом і стягом князя. Проте дане формулювання було відображено лише на папері. Н. Яковенко наводить рядки з Люблінського акту 1569 року про військову повинність української шляхти, де зазначено: *«А на війну усі пани і мешканці Волинської (і Київської – Н.Я.) землі мають ставити свої загони у відповідності зі звичаями корони»*. У цьому формулюванні питання з князями провисає в повітрі: їх просто не згадано, хоча у всіх інших параграфах привілею перераховується три групи феодалів: князі, пани, зем'яни-шляхта. Тобто складається враження, що на дражливому питанні сейм вирішив не акцентувати уваги тим більше, що князівські приватні загони були безкоштовною силою, а це не могло не приваблювати королівський уряд. А на той час це мало велике значення, оскільки перемир'я між Річчю Посполитою та московською державою не могло бути вічним, та існування постійної небезпеки зі степу показувало непридатність такого рішення.

В такій ситуації надвірні загони українських магнатів ставали бажаною для уряду підтримкою і в обороні кордонів, і в боротьбі з власними підданими. Чисельність надвірних загонів у нових умовах, на відмінну від практики Великого князівства, де діяли норми фіскального порядку, державою не контролювались і урядовому військовому командуванню не підлягали¹⁵⁵. Саме за таким зразком і формувалися магнатські загони за часів Стефана Баторія.

¹⁵⁴ Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством. Т. 3. (1560 - 1571). (Сборник Русского Исторического Общества. Т. 71.). Санкт Петербург, 1892. С. 152, 160, 253, 255.

¹⁵⁵ Яковенко Н. Українська шляхта... С. 112.

З обранням Стефана Баторія на польський престол в 1576 році було покладено початок заключного етапу Лівонської війни. В попередньому розділі було показано мобілізацію за часів Стефана Баторія до лав посполитого рушення. Але крім цього ним було проведено ряд заходів, які сприяли мобілізації на війну магнатів із своїми власними загонами.

По-перше, через бідність державної казни Баторієм була офіційно дозволена служба за здобич¹⁵⁶. Дана постанова в першу чергу мала на меті залучити до війни побільше добровольців. Але й магнати теж не були проти від такого виду жалування. По-друге, звільнення від судів, як самих магнатів, так і шляхти всіх земель Речі Посполитої. Стефан Баторій в листі *«...урядникам и судьям земским...»*, де звільняв князя Курбського від суду заявляв, що князь Курбський вирушає на війну, і тому всі судові справи проти нього повинні бути призупинені, також зазначив, що *«постановлениями прежних сеймов и теперешнего, недавно окончившего Варшавского сейма, узаконено, что жолниры, урядники и слуги наши, равно как и лица, отправляющися добровольно на службу нашу военную, должны быть свободны от всяких судов...»*¹⁵⁷. Такий же лист напередодні першого походу був направлений і урядникам кременецького земського суду та Костянтину Острозькому, де Баторій звільняв київського воєводу від появи до суду, оскільки він з синами своїми і власним загоном рушає на війну проти московського царя¹⁵⁸. Крім того, звільнялися від судів і шляхтичі, які проходили службу в магнатських загонах. Так, непоява до суду Криштофа Лабунського в справі боргів його брата Михайла, пояснювалося його службою в загоні київського воєводи¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Леп'вко С. Українське козацтво... С. 81.

¹⁵⁷ Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни: акты изданные Временною Комиссией, высочайше учрежденною при киевском военном подольском и волынском генерал – губернаторстве. 2 т. Киев, 1849. С. 180.

¹⁵⁸ ЦДАК. Ф. 22, Оп. 1, Спр. 7. Арк. 67.

¹⁵⁹ ЦДАК. Ф. 22, Оп. 1, Спр. 7. Арк. 105.

Як вже зазначалося, кількість почету, який мали виставляти магнати, вже не регулювалось державою. Проте, намагаючись вислужитись перед державою військовою службою заради отримання тих чи інших урядів, крім обов'язкової мобілізації своїх шляхтичів – васалів чи клієнтів, магнати додатково наймали загопи за свій кошт. Наприклад, ще в 1567 році, щоб якось виставити ту кількість коней та драбів, яку вимагала держава, князь Курбський поповнював свій загін, наймаючи шляхту собі на службу, при цьому кошти на їх найм виділяла держава¹⁶⁰. За часів Стефана Баторія, допомога держави магнатам в формуванні їхніх загонів, проявлялася в звільненні їх від сплати податків королівській казні, які мали йти на формування магнатських загонів. За таким принципом формував свій загін князь Курбський, якого король звільнив від сплати податків з ковельських маєтностей за 1579 рік. Ці гроші Курбський використав на формування і утримання загону найманців – 86 козаків і 14 шляхтичів¹⁶¹. Всього на найманців витрати Курбського склали тисяча сімдесят злотих¹⁶². Цікаво, що в ряди свого війська А. Курбський наймав околичну шляхту. Н. Яковенко наводить приклад з шляхтичем Яцьком Осовецьким, який, заперечуючи у 1582 році підлеглість князю, посилається на дарчий лист королеви Бони, котра дала йому село Вольку Осовецьку «до волі і ласки» за умовою військової служби, а тому він *«не ест жадным боярином князя Курпского, одно господарским»*, а якщо певний час і служив князю *«тогда не стого именичка, одно с ласки а з юргельту (жалування Н.Я.), яко вольный шляхтич до тых часов, покол был не мене ласков»*¹⁶³.

Крім Курбського, наймані загопи зі шляхти були в почеті князя Костянтина Острозького. В самому листі короля Стефана Баторія судовим урядникам про звільнення князя від судових позовів зазначено, що

¹⁶⁰ Литовская Метрика. Книги Публичных дел. Переписи войска литовского... С. 468.

¹⁶¹ Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского...Т. 1. С. 21.

¹⁶² Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского...Т. 2. С. 3.

¹⁶³ Яковенко Н. Українська шляхта... С. 252.

Острозький з синами своїми та загоном, найнятим власним коштом, відправляється на війну¹⁶⁴. Той же самий Кшиштоф Лабунський проходив службу в війську Острозького за наймом¹⁶⁵.

На відмінну від попереднього етапу війни, де про участь магнатів із своїми загонами відомо дуже мало, на даному етапі дізнаємося про це трохи пізніше. З початком відкритих військових дій, як зазначає В. Голобуцький, в російські землі на чолі своїх військ вдерлися такі магнати як Михайло Вишневецький та Костянтин Острозький. Їхні загони нараховували понад чотири тисячі чоловік з двірні, найманців, шляхти, надвірних та реєстрових козаків¹⁶⁶. Саме на військовій діяльності цих двох представників української магнатерії зупинимося трохи докладніше.

Прибувши під Полоцьк, князь Костянтин Острозький не брав безпосередньої участі зі своїм загоном в облозі та здобутті міста. З під Полоцька київський воєвода пізньої осені відправляється південніше – на Сіверщину «...з добрим загоном кінноти...»¹⁶⁷. За даними польського хроніста того часу Мартина Бельського, князь Острозький, зібравши не мало люду, з двома своїми синами та з старостою черкаським Михайлом Вишневецьким здобував Чернігів, однак місто вдало захищалося, і Острозький змушений був відступити, при цьому наробивши в околицях немало шкоди¹⁶⁸. Більш детально про цей військовий похід князя згадує Рейнольд Гейденштейн. Зокрема, він вказує, що князь Острозький заранне готувався до цього походу. До нього мав приєднатися ще Миколай Сенявський на чолі війська, яке Баторій залишив на Україні. Однак Острозький бачив, що осінь вже закінчувалась, а Сенявський через велику відстань не зможе прибути своєчасно, вирішує своїми силами відправитись в похід: збирає декілька тисяч своїх людей, яких, як зазначає Гейденштейн,

¹⁶⁴ ЦДІАК. Ф. 22, Оп. 1, Спр. 7. Арк. 67 зв.

¹⁶⁵ ЦДІАК. Ф. 22, Оп. 1, Спр. 7. Арк. 105.

¹⁶⁶ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. С. 150.

¹⁶⁷ Heidensztejn R. Pamiętniki... S. 57.

¹⁶⁸ Bielski M. Kronika... S. 1458 – 1459.

завжди була немала кількість, підкріплених добровольцями разом з сином Янушем та Михайлом Вишневецьким. Відіславши вперед розвідку, щоб забезпечити себе від несподіваного удару ворога, Острозький прибув з обозом під Чернігів та розпочав здобувати місто. Однак через сильну міську залогу всі наміри князя зводились нанівець. В київського воєводи була мала кількість піхоти та відсутність гармат, до чого додався героїзм та самовідвага осаджених. Крім того, військо було втомлене походом та природними умовами. Через це князь змушений був припинити облогу міста. Однак, щоб залишити після себе «добрі спогади», Острозький спустошив дощенту околиці Чернігова, сплюндрував всю Сіверщину, а його козаки спустошили дальші землі ворога аж по Стародуб та Почеп. Незважаючи на поразку при здобутті Чернігова, Острозький повернувся додому як триумфатор з великою кількістю полонених¹⁶⁹.

Більше згадок про участь Костянтина Острозького в військових діях не зустрічаємо. Є згадка про участь у поході на Великі Луки сина Острозького Януша, в складі війська надвірного гетьмана литовського Криштофа Радзивілла «Перуна», які займались вартуванням обозів та патрулюванням околиць¹⁷⁰. Крім Костянтина Острозького, який теж брав участь у військових діях окремо від посполитого рушення, був інший магнат – Михайло Вишневецький.

Вище вже зазначалося про спільний похід Вишневецького та Острозького на Чернігівщину. Як зазначає М. Грушевський, князь Михайло Вишневецький протягом 1579 – 81 років спустошив московську Сіверщину і головний контингент, при цьому поруч місцевої шляхти, яку давала йому козаччина як реєстрова так і не реєстрова¹⁷¹. В 1581 році Вишневецький розпочав підготовку до нового походу. Він особисто, захопивши з собою королівського дворянина Косса, їздив на Низ, звідки зібрав «*все рицарство*

¹⁶⁹ Heidensztejn R. Pamiętniki... S. 81 – 82.

¹⁷⁰ Hetmani Rzeczypospolitej... S. 457.

¹⁷¹ Грушевський М.С. Історія України – Руси. Т. 7. Київ: Наукова Думка, 1995. С. 163.

низове», а також «той почет людей, які за гроші» служили королю. Долучивши до них своїх слуг і всіх оточуючих, Вишневецький зібрав разом тисяча п'ятсот вісімдесят чотири чоловіки. Цей загін човнами і кіньми піднявся вверх по Дніпру до Чичерська. Дорогою до нього приєдналися шляхтичі – волонтери – річицький і овруцький старости, слуги гомельського старости, київський чашник та пропойський підстароста. Тобто це були урядники майже всіх придніпровських староств. Кожен з них мав власні почети (наприклад, річицький староста Ярош Зиземський – вісті чоловік). Отож, військо Вишневецького зросло принаймні на пів тисячі чоловік. Судячи з тексту листа Вишневецького, аж тоді до походу приєднався Ян Оришовський «поручник понизовський».

15 серпня від Чичерська Вишневецький рушив аж до Трубецька на Десні. Замок було взято штурмом і спалено. За словами Вишневецького було знищено кілька тисяч чоловік противника, а також взято великий полон разом з воєводою Григорієм Радзиловим. Від Трубецька, по – татарськи розпустивши своїх люде «в загони», князь рушив на захід. Московські воєводи прилеглих замків – Путивля, Новгород-Сіверська, Стародуба, Рильська, Брянська, Почепа і Орла зібрали кількатисячний загін стрільців, дітей боярських і донських козаків отамана Стефана Модиванина. Вони наздогнали Вишневецького на переправі через річку Судость. Трапилась і зручна нагода для атаки – почети старост переправились через річку, а козаки залишились ночувати на іншому боці. Московське військо зненацька напало на шляхту, але та не розгубилась і відбила напад. З-за ріки на допомогу поспішили козаки. Московіти були розбиті і, за словами Вишневецького, на полі бою залишилося півтори тисячі московських трупів. Потім військо Вишневецького без пригод повернулося в межі Речі Посполитої до Брагіна. 8 жовтня, звітуючи про свій похід, князь просив Яна Заморського

винагородити учасників¹⁷². На другий день, 9 жовтня Михайлові Вишневецькому за хорошу службу, було надано уряд київського каштеляна¹⁷³.

Інша частина магнатерії, на чолі власних загонів, брала участь у військових діях в складі королівського війська. Вже згаданий князь Курбський зі своїм загonom бере участь у військовому поході на Полоцьк в 1579 році в складі коронного війська¹⁷⁴. Відправляючись в похід в 1581 році, Курбський знову збирається на війну проти своїх колишніх співвітчизників. Він озброює значний загін вже за власний кошт, а не за рахунок податків з ковельських маєтностей. Написавши заповіт на випадок смерті, Курбський приєднався із своїм загonom до війська Баторія. Проте по дорозі захворів і залишився в своєму маєтку Крипичин, доручивши загін теж колишньому московіту Кирилу Зубцовському. Загін князя Андрія Курбського продовжив похід до Пскова, брав участь в облозі цього міста і хоробро боровся під його стінами. Король, на прохання senatorів, надав Кирилу Зубцовському під стінами Пскова, грамоту на городництво Луцьке¹⁷⁵. Надання королем грамоти на цей уряд, фактично прирівнювало отриманню шляхетства. З даної королівської грамоти дізнаємося, що загін князя Курбського брав участь у військових діях не лише під Полоцьком та Псковом, а й під Великими Луками, про що детально ніде не згадується¹⁷⁶.

Трагічно склалась доля іншого українського магната під час облоги Пскова в 1581 році – князя Чорторійського в складі королівського війська. На третій день свого перебування в таборі, під час поїздки верхи під князем, спіткнувшись, впав кінь. Під час цього падіння шабля впала з піхов і застромилась Чорторійському в ногу¹⁷⁷. Очевидно це призвело до зараження

¹⁷² Archiwum Jana Zamojskiego. T. 2. Warszawa, 1909. S. 63 – 64.

¹⁷³ Piotrowski J. Dziennik wyprawy Stefana Batorego... S. 115.

¹⁷⁴ Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского...Т. 1. С. 21.

¹⁷⁵ Там же. С. 23.

¹⁷⁶ Там же. С. 213 – 214.

¹⁷⁷ Piotrowski J. Dziennik... S. 130.

крові, оскільки через декілька днів наступила смерть молодого магната. Як зазначає Ян Піотровський, Чорторійський був добровольцем, мав загін чисельністю 50 добірних коней, озброєння та обмундирування, кожного тягнуло на декілька сот злотих, власний кінь Чорторійського коштував півтори тисячі злотих, а всього формування загону князю коштувало 200 тисяч злотих (з яких 100 тисяч він взяв у своєї дружини)¹⁷⁸.

Деякі магнати за добру службу отримували від короля нові посади. Яскравим прикладом цього може служити надання київської каштелянії Михайлу Вишневецькому. В той же самий день, 9 жовтня 1581 року, крім Вишневецького, уряд каштеляна отримав Олександр Семашко, тільки вже брацлавського. Він, як зазначає, Я. Піотровський, приєднався до королівського війська «...на *ochotnika*...» із своїм загonom чисельністю 50 чоловік¹⁷⁹.

Крім Михайла Вишневецького, під час останнього походу є згадка ще про одного представника роду Вишневецьких – волинського воєводу Андрія Вишневецького. Як зазначає В. Новодворський, ще в 1580 році Андрій Вишневецький та ряд литовсько – польських магнатів вели переговори про здачу Великих Лук королю¹⁸⁰. Під час походу на Псков загін волинського воєводи прославився тим, що захопив в полон московського воєводу Хвостова¹⁸¹.

Невиясненим до кінця залишається питання чисельності магнатських загонів. Вже вище наводилися свідчення В. Голобуцького та Р. Гейденштейна, що чисельність приватних загонів могла сягати декілька тисяч чоловік. Кажучи про таку кількість війська, треба очевидно враховувати, крім самих магнатських родів, і шляхетські загопи, якими командували магнати (наприклад роти Януша Збарзького та Михайла

¹⁷⁸ Ibid. S. 130.

¹⁷⁹ Ibid. S. 115.

¹⁸⁰ Новодворський В. Война за Ливонию. С. 171 – 172.

¹⁸¹ Там же. С. 246.

Вишневецького). Хоча звичайно такі магнати, як Острозький, могли і самі виставити вдвічі, а той втричі більше військо. Наприклад, Костянтин Острозький для однієї лише вилазки у сусідній війні з Мордвинами – Дорогостайськими, пославши слуг у 1575 році «добувати Дорогостаи», використав загін із 2 тисяч осіб, у тому числі – надвірну татарську коругву, а взагалі мав можливість при потребі ставити власне 15-20 тисячне військо¹⁸². Лише з Острозької ординації кінно у повному важкому озброєнні на перший виклик мусило ставати 300 шляхтичів – васалів, не рахуючи піхоти та легкої кінноти¹⁸³. Звичайно, таку «розкіш» не всі магнати могли собі дозволити, проте й їхні загони були багаточисельні. Очевидно, можна погодитись з твердженням Голобуцького, що загони магнатів становили декілька тисяч чоловік, оскільки, крім самих шляхтичів – васалів, до даних загонів входили найманці та добровольці, що значно збільшувало чисельність загону.

Отже, можемо зробити висновок, що українські магнати на чолі своїх загонів брали активну участь в Лівонській війні. При цьому велику роль відігравала і шляхта, яка складала в основу магнатських загонів. Коли на початковому етапі Лівонської війни за часів Сигізмунда Августа основу магнатських почетів складала шляхта – васали, то на завершальному її етапі, крім залежних шляхтичів, склад магнатських військ поповнювали шляхта – найманці та шляхта – добровольці. Також в порівнянні з початковим етапом війни, на завершальному значно зросла кількість магнатів зі своїми почетами.

Ще одним питанням, на якому зосередимо нашу увагу, є питання участі в Лівонській війні української шляхти, яка перебувала в складі козацьких збройних формуваннях – козакуючої шляхти. Даний період (друга половина XVI століття) характеризується дружелюбним ставленням магнатів та шляхти до козацтва. Козаків і шляхту, як зазначає С. Леп'явко, на цьому

¹⁸² Яковенко Н. Українська шляхта... С. 113.

¹⁸³ Там же. С. 252.

етапі об'єднував військовий характер їхньої діяльності, а князі і пани з їхніми організаційними можливостями становили ніби офіцерський корпус козацьких загонів. Не випадково представники верхівки панівного класу, які одночасно виступали державцями місцевих урядів, пізніше у козацькій традиції удостоїлись честі називатися першими козацькими гетьманами. Вихід на «козакування» до другої половини XVI століття був настільки буденним явищем, що у Польщі навіть існував термін «*поляки низові*», а козацький Низ вважався школою рицарства для шляхетської молоді. Слід також відзначити, що шляхта на той час в козацтві не вбачала якоїсь самостійної суспільної сили, а дивилася на нього, як на низи рицарського стану. І тому намагалася повністю тримати його під своїм впливом у відповідності з традиційними нормами феодального підпорядкування¹⁸⁴. Крім того, зближенням козацтва з шляхтою в Лівонській війні сприяло те, що козаків почали використовувати в даній війні. Спочатку не офіційно, а за Стефана Баторія і офіційно, була закріплена певна кількість реєстрових козаків на королівській службі і офіцерський корпус козацьких загонів у більшості випадків складався переважно зі шляхти.

Перші згадки про суспільну участь козаків і шляхти в військових діях зустрічаємо ще на початковому етапі війни в другій половині 60-х років. З листування надвірного гетьмана Романа Сангушка та найвищого гетьмана Григорія Ходкевича, дізнаємося про зағони козацьких «ротмістрів» Бірулі, Телиці і Оскерка¹⁸⁵. Але в даному випадку нас цікавить не стільки склад їхніх рот, як самі головнокомандувачі. Дуже часто в листах дані ротмістри згадуються як «пани» - шляхтичі. Наприклад, Григорій Ходкевич в листі Роману Сангушку так про них згадує: «...*А я писал листы мои до ротмистров козацких, яко до пана Бирули, до пана Оскерка, и до пана*

¹⁸⁴ Леп'вко С. Козацькі війни... С. 32.

¹⁸⁵ Archiwum xx. Sanguszków... S. 151.

*Телицы...»*¹⁸⁶, де видно як гетьман з повагою про них відгукується. Проте все ж таки їхнє шляхетське походження є досить сумнівне. Очевидно, в листах вказівки на «ротмістрів» та «панів» в даному випадку вжиті символічно, для позначення командира того чи іншого козацького загону. Їхні роти, як зазначає С. Леп'явко, хоча персоніфікуються з ротмістрами, але структура підрозділів була аналогічною до структури козацьких гарнізонів. Принаймні в них жодного разу не згадуються традиційні для звичайних рот товариші та пахолки¹⁸⁷.

Проте все ж таки козацькі формування в організаційному плані були підпорядковані шляхтичам, а ті, у свою чергу, магнатам. В листі короля Сигізмунда Августа від 11 серпня 1567 року до Романа Сангушка, в якому король обіцяв вислати гроші на армію, зазначено: «...к тому же мней теж выствил Тоя Милость на тем же писаню своем верных поданных наших: *Ивана Олизаровича, служебника своего, Петра Шута Московича, товариша князя Вишневецкого, а Петра Посниха, товариша князя Збаразкого, которыя есте над почты своими козацкими, установили были ротмистров козацких: Боглана, Телицу и Григоря Оскерку, з их козаки, над которыми проводцлю был Иван Олизарович...*»¹⁸⁸. Тобто, як зазначає С. Леп'явко, козаки були тільки зібрані чи заохочені до служби князями, але в організаційному плані виділялись як окреме формування на чолі з двома ротмістрами і старшим над ними¹⁸⁹. Крім того, як бачимо, «старших» над козаками на початку було декілька шляхтичів: Іван Олізарович, Петро Шут Москвич, Петро Посних і лише згодом головним над ними став Іван Олізарович.

Загалом така практика «звеличення козацьких ватажків» була присутня не лише на початковому етапі війни». Наприклад, козацького ватажка Голубка, який зі своїм загonom брав активну участь у військових діях 1579-80

¹⁸⁶ Ibid. S. 151.

¹⁸⁷ Леп'явко С. Українське козацтво... С. 103 – 104.

¹⁸⁸ Archiwum xx. Sanguszków... S. 175.

¹⁸⁹ Леп'явко С. Українське козацтво... С. 23.

років, дехто з польських очевидців тих часів вважали його шляхетського походження. Шимон Старовольський, описуючи один з рейдів Голубка на московські землі, згадує його як «...rotmistrza...»¹⁹⁰. Крім Старовольського про Голубка як про «ротмістра» згадують у своїх творах М. Стрийковський та Р. Гейденштейн¹⁹¹. Проте якогось конкретного підтвердження шляхетства цього козацького ватажка вони не наводять.

Але найбільшого розмаху «козакування» шляхти набуло в 70-х роках XVI століття, напередодні та під час заключного етапу війни. Частина козакуючої шляхти Баторію вдалося забрати на війну. Тій шляхті, яка залишилась і «турбувала» татар, як зазначає С. Леп'явко, Стефан Баторій видав універсал із черговим закликком переслідувати прикордонних «свавільців» з неосілої шляхти, міщан і плебеїв¹⁹². Але основна частина козакуючої шляхти вирушала на війну разом з королем. Як зазначає Н. Яковенко, декілька волинців за переписом 1579 року було зафіксовано в козацькій роті Станіслава Держановського – Остафій Радовецький, Іван Гуляницький, Василь Ківерецький, Ярош Єрлич, Андрій Стахурський та Ян Кошка¹⁹³.

Дуже часто самі шляхтичі набирали козаків до складу своїх почтів. Як зазначає С. Леп'явко, прикладом такого роду розвитку справи мобілізації є звернення «козацького» ротмістра Андрія Шляхти до Стефана Баторія в 1580 році. Ротмістр повідомляв, що він вже служив у королівському війську (очевидно у 1579 році) і мав на це «приповідний лист». Тепер його рота з двохсот піших і сорока чоловік кінноти знову готова до воєнних дій. Тільки його люди чекають ще не виплачених за минулу кампанію грошей¹⁹⁴. Крім шляхти, як вже зазначалося, козаків брали на службу й магнати задля поповнення своїх загонів.

¹⁹⁰ Starowolski Sz. *Wojownicy sarmaccy*. Warszawa, 1978. S. 259.

¹⁹¹ Strykowski M. *Kronika...* S. 433; Heidensztejn R. *Pamiętniki...* S. 161.

¹⁹² Леп'явко С. *Українське козацтво...* С. 105 – 104.

¹⁹³ Яковенко Н. *Українська шляхта...* С. 239.

¹⁹⁴ Леп'явко С. *Українське козацтво...* С. 82.

Говорячи про Лівонську війну на завершальному її етапі і участі в ній козакуючої шляхти, не можемо не згадати про відомого шляхтича – авантюриста Самуїла Зборовського, діяльність якого яскраво висвітлює Бартош Папроцький. Стефан Баторій, намагаючись якнайшвидше поповнити поріділі ряди своєї армії, вирішив покликати на допомогу козаків, і з цією метою відрядив на Запорозжя шляхтича Самуїла Зборовського. Останнього під час цієї подорожі супроводжував загін з 70 шляхтичів, не рахуючи гайдуків. Біля Тавалжського урочища «між порогами» Зборовський несподівано натрапив на козацьку засідку. Побачивши запорозьких козаків, частина шляхтичів, що супроводжувала Зборовського, тут же повернула назад. До Зборовського і його людей козаки приставили варту і відправили їх на Низ по Дніпру на Запорозжя. По прибутті Зборовського на Січ на другий день відбулась козацька рада. Пояснюючи козакам мету свого прибуття, Зборовський запропонував їм вирушити на Московію з боку Путивля, за що від імені короля обіцяв велику грошову допомогу. Проте козаки відмовились, при цьому заявивши, що більшу кривду для них чинить не Московія, а пани польські¹⁹⁵.

Проте дана розповідь Папроцького є досить сумнівною. Як гадає С. Леп'явко, якби Зборовського цікавила війна з Москвою, то він мав усі можливості брати в ній участь протягом всіх трьох років. Але навіть коли він один раз вибрався до війська Стефана Баторія, то особливої активності там не проявив. А знаючи молдавські уподобання авантюриста, можна припустити, що його метою з самого початку була Молдавія¹⁹⁶.

Не дивлячись на те, що «місія» Зборовського на Низ за козаками закінчилась повним провалом, значна кількість козакуючої шляхти брала участь в Псковській кампанії Стефана Баторія 1581 року. Зокрема, є згадка про якогось козацького ротмістра Стахорського. Він після чергового нападу

¹⁹⁵ Paprocki B. Herby... S. 156 – 157.

¹⁹⁶ Леп'явко С. Українське козацтво... С. 104.

московських татар на королівський табір 26 жовтня 1581 року із загоном в 200 козаків наздогнав татар під Новгородом та розбив їхній загін¹⁹⁷.

Досить несподівано повівся козацький загін чисельністю до восьмисот чоловік по закінченні війни в 1582 році. Очевидно, після війни козаки рахували, що зробили вже свою справу і хотіли перейти на службу московській державі, не розцінювавши даний крок як зраду державі. Про це повідомляв в листі до Яна Заморського брацлавський воєвода Януш Збараський, зазначаючи, що дану новину приніс шляхтич Білецький, якого Збараський відправив назад умовити козаків змінити своє рішення. Заходи Януша Збараського дали свій позитивний результат. Він звернувся до сумління козакуючої шляхти (якої в козацькому загоні було чимало), а простим козакам пригрозив карами¹⁹⁸.

Отже, як бачимо, активну участь в Лівонській війні брала та частина шляхти, що займалась «козакуванням». Складаючись переважно з неосілої шляхти – голоти, або шляхетської молоді, шляхта немов би становила офіцерський корпус козацьких загонів. Командирами козацьких загонів також були шляхтичі – товариші власне шляхетських та князівських загонів. Крім того, як видно з дослідження, козацтво та шляхта на початковому етапі війни попали на фронт саме завдяки українським магнатам таким як Роман Сангушко, Костянтин Вишневецький, Януш Збараський. Пізніше, за часів Стефана Баторія, залучення козацтва (склад якого поповнювався неосілою шляхтою) до військових дій проводилось безпосередньо королем. Тому більшість з відомих нам козацько – шляхетських загонів брала участь в боях з королівським військом.

¹⁹⁷ Piotrowski J. Dziennik... S. 162.

¹⁹⁸ Archiwum Jana Zamojskiego... S. 239 – 330.

ВИСНОВКИ

Виходячи з поставленої мети та завдань даного дослідження, можемо з впевненістю констатувати факт участі української шляхти в Лівонській війні. В ході роботи було досліджено мобілізаційні процеси української шляхти, участь її у військових діях, як в литовському війську, так і в магнатських та козацьких загонах.

В плані мобілізації української шляхти, то як видно з дослідження, на окремих етапах вона проходила не зовсім так, як того бажав король. Невдалий період мобілізації на початковому етапі війни відображає ту політичну кризу, яку переживало Велике князівство Литовське на середину XVI століття. Дана криза, насамперед, проявилась у військовій системі Великого князівства Литовського та в політичних вимогах шляхти, що власне показує те небажання української частини збиратися на війну. До того ж, Лівонська війна вимагала від шляхти значних коштів; шляхта мала за свій рахунок скуповувати провіант на війну та за власний кошт озброюватись, що, звичайно, робило її непопулярною серед цієї верстви. Всі ці настрої українського шляхетства спостерігаємо з численних королівських листів до волинської шляхти, в яких король Сигізмунд Август наказував їй збиратися на війну, де видно відверте ігнорування королівських наказів. Тому мобілізація початку 60-х років, яку проводив Сигізмунд Август, закінчилась повним провалом. Проте період середини 60-х років істотно різниться в мобілізаційному плані від початкового етапу війни.

В результаті проведених реформ, що в тій чи іншій мірі задовольнили політичні вимоги шляхти, а також реформування війська, спостерігаємо активний мобілізаційний процес української шляхти до литовського війська, що яскраво відображають переписи війська литовського 1565 та 1567 років. У них відображено прізвища шляхтичів та магнатів, які виставляли загони (почети) і на чолі їх ставали до війська, кількісний склад цих загонів, вказані місця збору і т.д. Чималу роль в проведенні вдалих мобілізаційних заходів на

даному етапі належить найвищому та надвірному гетьманам литовським Григорію Ходкевичу та Роману Сангушку, з якими була добре «знайома» українська шляхта. Тому середина 60-х років характеризується вдалим в мобілізаційному плані періодом в залученні української шляхти до литовського війська.

Не виникло серйозних проблем в плані мобілізації і в Стефана Баторія на завершальному етапі Лівонської війни в другій половині 70-х-80-х роках XVI століття. Коли на початковому етапі війни мобілізація шляхти в основному проходила з волинської землі, що відображають королівські листи та переписи війська середини 60-х років, то на завершальному етапі, за часів Стефана Баторія мобілізація з українських земель проходить вже з трьох воєводств – з королівських земель київського, брацлавського і волинського воєводств. Широко використовується на заключному етапі і так званий «товариський» спосіб формування війська, коли будь-який шляхтич міг розпочати процедуру набору власної роти, чого не спостерігаємо за часів Стефана Баторія. Такі вдалі в мобілізаційному плані результати були пов'язані з тим, що по Люблінській унії 1569 року політичні вимоги шляхти загалом були вже вирішені.

Подібно як і в мобілізаційному плані, українська шляхта так само нерівномірно бере участь у військових діях в складі литовського війська. Як і мобілізація початку 60-х років, так і участь української шляхти в війні, була номінальною. Це проявилось насамперед в шляхетських заколотах на початку 60-х років в литовському війську, осередком яких була саме українська шляхта. Проте коли поступово починають задовольнятися шляхетські вимоги, українська шляхта з середини 60-х років починає більш активно брати участь в Лівонській війні. Велика заслуга, як і в мобілізації, так і в залученні української шляхти до Лівонської війни належить найвищому та надвірному гетьманам литовським Григорію Ходкевичу та Романові Сангушку. Цьому сприяв той фактор, що Григорій Ходкевич перед

гетьманством займав уряд київського воєводи, а Роман Сангушко паралельно на посаді брацлавського воєводи та житомирського старости, тому українська шляхта бачила в керівних колах війська «своїх людей», все більше залучалася до війни. Велику роль, щодо утвердження української шляхти в війні проти московського царя, відіграла Люблінська унія 1569 року, яка зрівняла в правах українську шляхту з польською, що, власне, зіграло вирішальну роль в залученні української шляхти до війни за часів Стефана Баторія. Через вмілу політику цього короля стосовно шляхти на завершальному етапі війни не спостерігаємо якогось невдоволення чи заколотів української шляхти в королівському війську. Головною відмінністю від попереднього етапу війни є те, що українська шляхта перебувала на службі в складі не тільки литовського війська, а й в складі польського (коронного) війська. Зокрема, в складі останнього і значиться українська шляхта, яка прибула з власними почетами на війну, що очевидно пов'язано з особою Януша Збаразького, який фактично був заступником короля в військовому таборі. Тому, на відміну від попереднього етапу війни, злагожені відносини Стефана Баторія з усією шляхтою та залучення до війни найманих військ, приніс виграш в Лівонській війні для Речі Посполитої.

Крім власне шляхти, яка брала участь в Лівонській війні в складі коронного війська, велика її кількість складала основу магнатських загонів, які теж активно брали участь в даній війні. Коли на початковому етапі війни, за часів Сигізмунда Августа, основу магнатських загонів складала шляхта – васали, тобто та категорія шляхти, яка мала маєтності на території володінь магнатів і перебувала під їхнім прямим підпорядкуванням, на завершальному етапі війни, крім залежних шляхтичів, склад магнатських військ поповнили шляхтичі – найманці та шляхтичі – добровольці. На відміну від початкового етапу війни, який є дуже бідний на фактичний матеріал стосовної даної тематики, завершальний етап війни подає набагато більше відомостей.

Зокрема, детально дізнаємося про військову діяльність князів Костянтина Острозького та Михайла Вишневецького, які вели військові дії окремо від посполитого рушення, а також про тих магнатів, які перебували в складі королівського війська. Це пов'язано з тим, що на завершальному етапі значно зросла кількість магнатів із загонами, які намагались за службу в війську отримати певні уряди.

Активну участь в Лівонській війні з московською державою брала участь та частина української шляхти, яка займалась «козакуванням». Складаючись переважно з неосілої шляхти – голоти або шляхетської молоді, шляхта немовби становила офіцерський корпус козацьких загонів. Командирами козацьких загонів також були шляхтичі – товариші, власне шляхетських та магнатських загонів. Крім того, як видно з дослідження, козацтво та шляхта на початковому етапі війни попали на фронт саме завдяки українським магнатам, таким як Роман Сангушко, Костянтин Вишневецький, Януш Збараський. Пізніше, за часів Стефана Баторія, залучення козацтва до військових дій проводилось безпосередньо королем. Тому більшість з відомих нам козацько – шляхетських загонів, брали участь в боях з королівським військом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

ДЖЕРЕЛА:

А. Неопубліковані:

Центральний Державний Історичний Архів України у місті Києві:

1. Ф. 22., Оп. 1., Спр. 3. Арк. 31 – 31 зв.
2. Ф. 22., Оп. 1., Спр. 7. Арк. 18.
3. Ф. 22., Оп. 1., Спр. 7. Арк. 67 зв.
4. Ф. 22., Оп. 1., Спр. 7. Арк. 105.
5. Ф. 22., Оп. 1., Спр. 7. Арк. 24 зв. – 25.
6. Ф. 220., Оп. 1., Спр. 43. Арк. 31 – 31 зв.
7. Ф. 220., Оп. 1., Спр. 45. Арк. 28.
8. Ф. 220., Оп. 1., Спр. 46. Арк. 30.

Б. Опубліковані:

9. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни: акты изданные Временною Комиссией, высочайше учрежденною при киевском военном подольском и волынском генерал – губернаторстве. 2 т. Киев, 1849. 508 с.
10. Литовская Метрика. Книги Публичных дел. Переписи войска литовского. (РИБ – Т. 33). Петроград, 1915. 1381 с.
11. Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством. Т. 3. (1560 - 1571). (Сборник Русского Исторического Общества. Т. 71.). Санкт Петербург, 1892. 582 с.
12. Памятники Истории Восточной Европы. Источники XV – XVII вв. Т. 3. Документы Левонской войны (подлинное делопроизводство приказов и воевод) 1571 – 1580 гг. Москва – Варшава, 1998. 288 с.
13. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569 – 1673 рр. Упорядники: Боряк Г., Вайс Г., Вислобоков К., Демченко Л., Грімстед П., Кравченко В., Страшко В., Яковенко Н. Київ, 2002. 983 с.

14. Archiwum xx. Sanguszków w Sławucie. T. 7. Lwów, 1910. 430 s.
15. Archiwum Jana Zamojskiego. T. 2. Warszawa, 1909. 448 s.
16. Bielski M. Kronika. T. 3. Sanok, 1856. 1790 s.
17. Lesmaitis G., Dokumenty Metryki Litewskiej o zaciężnych polskich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego za czasów Zygmunta Augusta, w: Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 241–248.
18. Lietuvos Metrika. Knyga № 564 (1553-1567). Viešuju reikalu Knyga 7. Vilnius, 1996. 208 s.
19. Heidensztejn R. Pamiętniki wojny moskiewskiej. Lwów, 1894. 312 s.
20. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. Kraków, 1858. 964 s.
21. Piotrowski J. Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków. Kraków, 1894. 240 s.
22. Starowolski Sz. Wojownicy sarmacy. Warszawa, 1978. 296 s.
23. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka I wszystkij Rusi. T. 2. Warszawa, 1846. 573 s.
24. Źródła Dziejowe. T. IX. Księżci podskarbinskie z czasów Stefana Batorego 1576 – 1586. Warszawa, 1881. 314 s.
25. Źródła Dziejowe. T. XX. Polska w XVI wieku pod względem Geograficzno-Statystycznym. T. IX. Ziemie Ruskie – Ukraina (Kijów - Braclaw). Warszawa, 1894. 211 s.

ЛІТЕРАТУРА:

26. Бойко В. Г. Військово – політичні плани Стефана Баторія щодо московської держави у 1584–1587 рр. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. Дніпро: Грані, 2015. № 9. с. 107–111.
27. Бондаренко О. Вплив Лівонської війни на встановлення самодержавної монархії в Московській державі в другій половині XVI ст. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Чис. 22, 2020. С. 45 – 50.
28. Вирський Д. С. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. У 2-х ч. Ч.1. 503 с.

29. Войтович Л. В. Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. Вип. 3. С. 64–79.
30. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.
31. Грушевський М.С. Історія України – Руси. Т. 7. Київ: Наукова Думка, 1995. 528 с.
32. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
33. Королюк В. Д. Лівонська війна. Київ: Радянська Школа, 1957. 198 с.
34. Леп'вко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 289 с.
35. Леп'вко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1661 – 1591). Чернігів: Сіверянська думка, 1999. 216 с.
36. Новодворский В. Война за Ливонию между Москвой и Речью Посполитою (1570 - 1582). Санкт Петербург, 1904. 304 с.
37. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. Київ: Либідь, 1995. 259 с.
38. Сагановіч Г. Полацкая война: 1563 – 1579 гг. *Адраджэние. Гістарычны альманах. В. 1*. Мінськ, 1995. 259 с.
39. Сербіна Н. Ф. Посевіно Антонію. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х томах*. Київ: Знання України, 2004. Т. 2. С. 312–314.
40. Сікора Р. З історії польських крилатих гусарів. Київ: Дух і Літера, 2012. 96 с.
41. Соловйов С.М. Історія Росії з найдавніших часів. Київ, 1965. Кн. 3. Т. 5-6. 815 с.
42. Спиридонов М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI вв.). Минск: «Навука і техника», 1993. 209 с.

43. Терещенко Ю.І. Україна і Європейський світ. Нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця XVI століття. Київ: Перун, 1996. 498 с.
44. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: КМ Academia, 2000. 300 с.
45. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2006. 584 с.
46. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття (Волинь і Центральна Україна). Київ: Наукова Думка, 1993. 374 с.
47. Янушкевич А. Н. Ливонская война 1558-1570 гг. и Великое княжество Литовское. Минск: Медисонт, 2013. 362 с.
48. Arnold T.F., War in Sixteenth-Century Europe. Revolution and Renaissance, w: European Warfare 1453–1815, red. J. Black, New York 1999, P. 23–44.
49. Biskup M., Infl anty w średniowieczu. Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów, Toruń, 2002. 184 s.
50. Bołdyrew A., Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku, Warszawa, 2011. 237 s.
51. Downing B.M., The Military Revolution and Political Change in Early Modern Europe, Princeton, 1991. 153 p.
52. Gładysz A., Wyprawa pozwolska Zygmunta Augusta w 1557 roku. *Roczniki Humanistyczne*, Warszawa, 2008, nr 2. S. 81–107.
53. Górski K. Pierwsza wojna Rzeczypospolitej z Wielkim księstwem moskiewskim za Batorego. Warszawa, 1892. 107 s.
54. Guzowski P., Łopatecki K., Poniat R. Ewolucja militarna jako czynnik modernizacyjny skarbowości w królestwie polskim i wielkim księstwie litewskim – przykład wojny inflanckiej (1557–1570). *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*. Warszawa. Tom LXXXIII (SPECJALNY), 2022. S. 99 – 149.
55. Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Warszawa: Bellona, 1995. 590 s.

56. Jasnowski J., Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565). Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński, Oświęcim, 2014. 269 s.
57. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w polce. T 1. Epoka przedrozbiorowa. Lwów – Warszawa – Kraków, 1923. 383 s.
58. Kotarski H., Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582 r. Sprawy organizacyjne, cz. 1. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. Warszawa, 1970, nr 2. S. 63–123.
59. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. Krakow: Nakładem krakowskiej spolki wydawniczej, 1929. 340 s.
60. Kuntze E. Organizacja inflant w czasach polskich. Gdynia, 1939. 53 s.
61. Manteuffel G., Portrety miast inflanckich. Pieśni gminne, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, red. K. Zajac. Białystok, 2013. 193 s.
62. Plewczyński M., Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji wojska polskiego w latach 1506–1573, cz. 3. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 1990. S. 337–341.
63. Plewczyński M., Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. *Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.* Warszawa 1985. 247 s.
64. Sucheni-Grabowska A., Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny, cz. 1: Geneza egzekucji dóbr. Wrocław, 1974. 250 s.
65. Sucheni-Grabowska A., Zygmunt August: król Polski i wielki książę litewski 1520–1562, Warszawa, 1996. 184 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Перепис шляхти, панів та князів землі Волинської в литовському
війську в 1565 році**

Ім'я, прізвище та по батькові	Посада (якщо вказана)	Кількість виставленого почту (в конях)	Озброєння та обмундирування
Михайло Федорович Сербін	Хорунжий землі Волинської	10	Сагайдаки, ощепи; в панцирях та шоломах
Петро Богданович Загоровський	Маршалок господарський	12	Сагайдаки, ощепи; в панцирях та шоломах
Князь Остафій Сокольський	Підсудок Луцький	2	Сагайдаки, ощепи; в панцирях та шоломах
Богдан Дроздовський	-	2	Сагайдаки, ощепи; в панцирях та шоломах
Олександр Семашко, а з опіки своєї сестри	- -	15 4	- -
Ждан Кальменський	-	4	-
Семен Черчинський	-	2	-
Іван та Гнівош Калусовські	-	2	-
Богуслав Іваницький від батька свого та від маєтностей своєї дружини	- - -	- 3 1	- - -
Михайло Куневський від брата свого Андрія Куневського	- Суддя кременецький	- 3	- -
Дмитро Юшковський	-	1	-
Гаврило Воютинський	-	-	-
Федорова Пузинська	-	1	-
Прокоп Шелвольський	-	2	-
Юхно Торокановський	-	1	-
Князь Михайло Ружинський	-	1	-
Олехно Ворона	-	2	-
Іван Літинський	-	1	-
Михайло Секунський	-	3	-
Князь Василь	-	2	-

Сокольський			
Федір Древінський	-	1	1
Григорій Друга	-	3	-
Михайло Порванецький з братами	-	1	-
Богдан Перекладовський	-	1	-
Михайло Вітоназький	-	2	-
Василь Шпаковський від батька свого	- -	2	-
Федір Войнич	-	4	-
Стефан Шумський	-	2	-
Микола Дубровський	-	8	-
Княгиня Ружинська при Федорові Войничу	-	1	-
Грицько Козинський при Дрезденському	- -	1	-
Матиш Остревський	-	2	-
Федір Лосятинський	-	1	-
Міхно Корницький	-	1	-
Остафій Кольтовський від батька свого	- -	1	-
Волчко, через сина свого Прокопа	Суддя Володимирський	6	-
Іван Людвійський	-	2	-
Семен Дедеркало	-	1	-
Іван, Юрій і Олено Гокорські	-	3	-
Князь Олександр Корецький	-	12	-
Григорій Гулевич	-	6	-
Климентовна Войничча при Григорію Гулевичу	-	6	-
Іван Чаплич при			

Григорію Гулевичу	-	10	-
Василь Несвецький	-	1	-
Микола Дрозденський	-	2	-
Борис Охлоповський	-	1	-
Іван Ключийський з братом	-	2	-
Від панів Звірові	-	3	-
Іван, Марко і Василь Холоневські	-	3	-
Олехно та їх брат при Марку	-	1	-
Гаврило Гулевич	-	2	-
Василь Солтанович Сокольський	-	12	-
Олександр Жоравницький	-	6	-
Боговитунова Шунбар	-	4	-
Ян Жоравницький	-	3	-
Михайло Коритенський з братом своїм з наділених маєтностей	Писар Луцький	5	-
Гаврило Бокій	Суддя Луцький	10	-
Ян Бокій	-	10	-
Бобинська	-	4	-
Григорій Балабан Гостицький	-	6	-
Михайло Вилгорський	-	2	-
Михайло Малинський	-	24	-
Михно Озцовський	-	3	-
Богдан Богусевич Пузовський	-	1	-
Левко Оржищевський	-	1	-
Іван Войнич	-	1	-
Іван Липенський	-	5	-

Джерело: Литовская Метрика. Книги Публичных дел. Переписи войска литовского. (РИБ – Т. 33). Петроград, 1915. 1330 с.

Додаток Б

Перепис шляхти землі Волинської в литовській армії в 1567 році

Прізвище, ім'я та по батькові	Маєтності, звідки виставлялися почти	Кількість виставленого почту (в конях) та драбів	Обмундирування та озброєння
-------------------------------	--------------------------------------	--	-----------------------------

Листопада 16 дня

Федір Калусовський з диму	-	1 кінь	Панцир, шолом, сагайдак, шабля
Федір Дедеркало з диму	-	1 кінь	Панцир, шолом, сагайдак, шабля
Андрій Овсяний з диму	-	1 кінь	Сагайдак, шабля
Павло Козинський	-	1 кінь	Панцир, шолом, сагайдак, шабля
Дмитро Овруцький	-	1 кінь	Панцир, шолом, сагайдак, шабля

Листопада 25 дня

Юзеф Грончовський	З Серейця в повіті кременецькому	1 кінь	Озброєний по-гусарську
Андрій Дудинський	-	1 кінь	Кафтан, рогатина та сагайдак
Бартош Витвінський	-	-	-
Василь Кошка	-	1 кінь	Озброєний по-гусарську

Листопада 30 дня

Михайло Мишка	З Варкович та інших маєтностей	12 коней	Озброєний по-гусарську
Пан Лабунський	-	2 коней	-
Князь Андрій Федорович Головня	З маєтностей своїх Острожця, Рожанне, і з всіх сіл на Случі; з Березне, з Віткевич і інших маєтностей	20 коней 10 драбів	По-козацьку: сагайдаки, шаблі, рогатини. З рушницями.
Михайло Павлович	-	2 коней	-
Пані Сенютина	-	4 коней	-

Андрій Дашкович	-	1 кінь	-
Федір Микитич	-	1 кінь	-
Яцько з Гульняник	-	1 кінь	-
Андрій Ківерецький	-	1 кінь	-
Пани Юр'єви Овлучемські	-	-	-
Князь Яків Андрієвич Четвертинський	-	1 кінь	-
Мацько Лонцький	-	1 кінь	-
Билецький	-	1 кінь	-
Ворона Яцькович	-	1 кінь	-
Іван Дедеркало	-	1 кінь	-
Княгиня Васильовна Булижина	-	-	-

Джерело: Литовская Метрика. Книги Публичных дел. Переписи войска литовского. (РИБ – Т. 33). Петроград, 1915. 1332 с.